

# **TIGHT BINDING BOOK**

UNIVERSAL  
LIBRARY

**OU** **184008**

UNIVERSAL  
LIBRARY



## OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. <sup>S</sup> 181.4

Accession No. :

Author V96 I

Title

This book should be returned on or before the date last marked below.



# आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।



ग्रन्थाङ्कः ५

ईशावास्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता

रत्नागिरिनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायैः आगाशे इत्युपाह्वे-

र्वालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

शंकरानन्दकृतेशावास्यर्षीपिका ।

रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

एतत्पुस्तकत्रितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

उवठार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

इदं पुस्तकत्रयं मुंबापुरीनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायै-

र्बोडस इत्युपाह्वे राजारामशास्त्रिभिः संशोधितं च ।

एतानि

## हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

“ आनन्दाश्रममुद्रणालये ”

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३४

ख्रिस्ताब्दाः १९१९

( अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायन्तीकृताः )

मूल्यम् ४१४ आणकाः ।



## अथेशावास्योपनिषद्भूमिका ।

भो भोः सुधियो विद्वांसो विदितमेवैतत्तत्रभवतां, यत्किञ्च संप्रत्यस्मिञ्जगति विभिन्नेषु द्वीपेषु विभिन्नेषु देशेषु च ये ये धर्मास्तत्प्रतिपादका ग्रन्थाश्चोपलभ्यन्ते । तेषु वैदिकधर्मस्य वैदिकग्रन्थानां चातिप्राचीनत्वं मूलभूतत्वं च निर्विवादमेव सर्वैराद्रियते । यद्यपि स्वस्वधर्माभिमानग्रहगृहीताः केचन वेदस्य प्राचीनत्वे विवदन्तो दृश्यन्ते । ते तथैव विवदन्तु नाम । तथाऽपि निर्मत्सराः समधियो विवेकिनो नात्र विप्रतिपद्यन्ते । त इमे आर्याणां चतुर्विधपुरुषार्थसाधनभूताश्चतुर्दशविद्यानां चतुःषष्टिकलानां च मूलभूता वेदा भगवता जगत्कारणेन परमात्मनाऽऽदिकवये ब्रह्मणे हृद्वैवोपदिष्टाः । स च ब्रह्मा तानितरेभ्यः प्रकाशयामास । तद्यथा—

समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥  
ततोऽभूच्चिबृदोकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् ।  
स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥  
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥  
तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्ब्रह्म ॥  
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।  
ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥  
अन्तस्थोऽम्स्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ।  
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥  
सव्याहृतिकान्सौकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।  
पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षिन्ब्रह्मकोविदान् ॥  
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ।  
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥  
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । इति ।

एवं ब्रह्मणः सकाशात्तत्पुत्रा ये मरीच्यादयस्तेभ्यः शिष्यप्रशिष्यादिपरम्परया वेदाः प्रसृता बभूवुः । द्वापरादिषु वेदविस्तरकर्तारोऽन्ये वेदव्यासा आसन् । अस्मिन्नप्यन्तरे—

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।  
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

ऋगथर्वयजुस्सोम्रां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।

चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ इति ।

ताश्च ऋग्यजुःसामाभर्वास्याश्चतस्रः संहिताः पैलवैशंपायनजैमिनिमुमन्तुसंज्ञकैश्चतुर्भिः  
स्वशिष्यैर्ग्राह्यामास भगवान्पाराशर्यो वेद्व्यासः । ते च पैलादयः स्वस्वशिष्यानध्यापया-  
मासुः स्वां स्वां संहिताम् । तत्र यजुर्वेदधरस्य वैशंपायनस्य याज्ञवल्क्यप्रभृतयो बहवः  
शिष्या आसन् ।

अथ कदाचिद्भगवान्वैशंपायनो ब्रह्महत्यां बालहत्यां स्वस्त्रीयहत्यां चावाप्तवानाकस्मि-  
केन दैवयोगेन । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

ऋषिर्योऽद्य महामेरौ समाजे नाऽऽगमिष्यति ।

तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥

पूर्धमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत्कृतो द्विज ।

वैशंपायन एवैकस्तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥

स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् । इति ।

एवमृषिकृतसमयानुसारेण मेरुपर्वत ऋषिसमाजेऽगमनाद्ब्रह्महत्यामनिच्छयाऽपि पदा  
स्पृष्टस्य बालस्य मरणात्स्वस्त्रीयहत्यां बालहत्यां च लब्धवतो वैशंपायनस्य शिष्या गुरोर्निदे-  
शेन तत्पापशान्तय उग्रं तपश्चरुः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव इति प्रथाऽऽसीत् । एवं तपश्चर-  
तोऽन्यान्सहाभ्याधिनोऽवजानन्निव—

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥

सतीर्थ्यानधिक्षिपता याज्ञलक्षणेन—

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुंपितो याह्यलं त्वया ।

विप्रावमन्त्रा शिष्येण मद्धीतं त्यजाऽऽश्विति ॥

सोऽपि प्रभाववाग्निशप्यो याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा तद-  
न्तिकान्निगतः । अथ तच्छर्दितान्यजुर्गणान्नीक्ष्य वेदलोलुपा ऋषयश्छर्दितस्य विप्ररूपेणाऽऽ-  
दानमनुचितमिति विचार्य तित्तिरसंज्ञकपक्षिरूपेण याज्ञवल्क्यत्यक्तान्यजुर्गणानाददुः ।  
ततश्च सा तैत्तिरीयेति प्रसिद्धा शाखाऽभवत् ।

अथ याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादप्यधिकानि यजुषि गवेषयन्भगवन्तमर्कं चतुर्णां वेदा-  
नामीश्वरमुपतस्थे । तथा च श्रुतिः—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ।

सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरगून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ इति ।

तस्य भक्त्या तुष्टो भगवानादिस्वो वाजिरूपधरो भूत्वा—  
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः । इति ।

एवं याज्ञवल्क्योऽर्काद्वेदमधीत्य कण्वमध्यंदिनप्रभृतीन्स्वशिष्यान्ध्यापयामास । ते च रविणाऽध्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनी-संज्ञास्तासां ग्रहणाद्वाजसनेयिन इत्याचक्षते ।

तदेवं यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ । वैशंपायनेन महर्षेर्वेदव्यासादधीता चरकाध्वर्यवादीन्स्वशि-  
ष्यान्ध्यापिता संहिता कृष्णयजुःसंहितेत्यभिधीयते । याज्ञवल्क्येन वाजिरूपधरात्सूर्या-  
दधीता कण्वमध्यंदिनादीन्ध्यापिता संहिता शुक्लयजुःसंहितेत्याचक्षते । शुक्लयजुर्वेदस्य  
पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं होलीरभाष्ये—

“ आदित्येनाधायित्वादादित्यान्युच्यन्ते ।  
वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । ‘अन्नं वै वाज’  
इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य  
महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य  
पुत्रो वाजसनेयः । तस्य याज्ञवल्क्य इति  
नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येन तानि  
यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि ” ।

केषांचिन्मते सप्तदश भेदाः । तदेवं शाखाभेदेऽपि न संहिताभेदः । केवलं पाठभेद एव ।

संयं शुक्लयजुः संहिता काण्डद्वयात्मिका । “ऋग्भिःस्तुवन्ति यजुर्भियजन्ति ” इत्यभि-  
धानाद्यजनात्मिकायामस्यां संहितायां प्रथमाध्यायस्य प्रथममन्त्रमारभ्यैकोनचत्वारिंशाध्या-  
यसमाप्तिपर्यन्तं दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं प्रतिपादितम् । अन्तिमे चत्वारिंशोऽध्या-  
येऽष्टादशभिर्मन्त्रैर्ज्ञानकाण्डं प्रतिपादितम् । तस्य च ज्ञानकाण्डप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्यापराणां  
सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदकत्वाद्ब्रह्मविद्योपनिषदित्यभिधीयते । उपनिषदिति ‘षट्  
विशरणे ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य विशरणार्थस्य धातोः क्विपि रूपम् । उपनितरां सादयति  
संसारहेतुभूतामविद्यां नाशयतीत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्युपचारादुपनिष-  
दित्यभिधानवान्भवति । यथाऽऽहुराचार्याः—

“उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं ततः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ” ॥ इति ।

संयं संहितोपनिषदिति ईशान्वास्यमित्यादिमं मन्त्रमुपजीवेशावास्योपनिषदिति चाभि-  
धीयते ।

ननु—“ईशावास्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः । तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथा-  
स्म्यप्रकाशकत्वात् ” इत्येतेषां मन्त्राणां कर्मस्वविनियोगे कारणमुक्तम् । तत्र प्रथमाध्याय-  
धारम्यैकोनचत्वारिंशत्तमाध्यायपर्यन्तं तेषां तेषां मन्त्राणां तेषु तेषु दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तेषु  
यथा विनियोगस्तथैव कर्मप्रतिपादकत्वाभावेऽपि ‘ सहस्रशीर्षं ’ त्यादिवदीशावास्यादीनामपि  
मन्त्राणां कर्मसु यथाकथंचन विनियोगः किं न स्यात्—इति चेत् । भैवम् ।

“ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणे-  
नाभितौति । ‘सहस्रशीर्षा पुरुष’ इत्यनेन षोडशर्चेन ” ॥

इत्यादिवत्कर्मसु प्रमाणतो विनियोगाभावात्कर्मप्रतिपादकत्वाभावाच्च । तर्हि यागकल्पना  
कुतो न क्रियत—इति चेत् । न । विशेषं परिहृत्यैव सा कल्पना भविष्यति । अत एव  
श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः—

“ विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणि ”

इति प्रतिपादितम् । तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूप-  
प्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकमात्मस्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्धप्रयोजन-  
वानयमीशावास्यादिमन्त्रसमूहः ।

सेयमुपनिषद्भाष्यटीकादीपिकारहस्यादिसंवलित्वा सर्वसुलभा भवत्विति विचार्याऽऽनन्दा-  
श्रमाधिपतिना स्वकीयग्रन्थावल्यां संगृहीता । इयं च कलिकातराजघान्यां वङ्गदेशीयास्या-  
तिकसामाजानुमत्यां शंकरभाष्यानन्दगिरिकृतटीकासहिता मुद्रिताऽऽसीत् । सा चाधुना  
दुष्प्राप्या संवृत्ता । किंच तत्रोवटादिभाष्यत्रयरहस्यदीपिकादिसंग्रहाभावान्न सा विदुषां  
प्रीतयेऽलमितीयं पुनर्मुद्रिता । अस्यां च—

- १ आनन्दज्ञानविरचितटीकासनाथमीशावास्यशांकरभाष्यम् ।
- २ उवटार्याथवोवटाचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ३ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।
- ४ शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।
- ५ रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।
- ६ आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ७ अनन्ताचार्यकृतमथवाऽऽनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

१ केषुचित्पुस्तकेषु ‘ आनन्दज्ञान ’ इतिकेषु चित्पुस्तकेषु ‘आनन्दगिरि ’ रिति चोपलभ्यते  
तथाऽपि तत्र न कश्चिद्भेदः । नामद्वयमेकस्यैवेति विदुषां मतम् ।

एतानि सप्त संगृहीतानि सन्ति । तत्रोवटार्यानन्दभट्टोपाध्यायानन्ताचार्यकृतं भाष्यत्रयं न केवलमस्या उपनिषद् एव, अपि तु समग्राया अपि शुक्लयजुःसंहिताया भाष्याणि तैः कृतानीत्यन्तिमवाक्यात्प्रतीयते । आनन्दभट्टोपाध्यायोऽनन्ताचार्यश्च काष्ठावेवेति प्रतीयते । उवटार्यस्तु भाष्यंदिनः । तेन तच्छाखापाठमाश्रित्यैव व्याख्यातम् । ' रहस्यविवृति ' स्तु स्वतन्त्रैव । न सा ब्रह्मानन्दकृतरहस्यविवृतिः । तेन तु प्रथमं श्लोकरूपेण संक्षेपतो रहस्यं विरच्य तस्यैव विवृतिः कृतेति प्रतीयते । शुक्लयजुःसंहितायां सायणमाधवाचार्यकृतं महीधरकृतं च भाष्यद्वयं वर्तते । शर्मण्यदेशमुद्रितपुस्तके टिप्पणीरूपेण द्वयमपि संगृहीतम् । कालिकातामुद्रितपुस्तके महीधरभाष्यमेकमेव वर्तते । भाष्यद्वयमपीदं प्रसिद्धत्वान्मुद्रितत्वात्संप्रत्यपि सुलभत्वाच्च नास्माभिः संगृहीतम् । स एष प्रयत्नो विदुषां मोदमावहन्सर्वत्र विनयतामित्याशास्ते—

तत्रभवदन्तेवासी—

वामनशास्त्रिशर्मा.

मुंषर्द्द,—गिरगांव मार्गशीर्ष }  
शुक्लप्रतिपत् १८१० }



## आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ईशावास्योपनिषद् आदर्शपुस्तकानि छुड्डीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां संज्ञा नामानि च प्रदर्श्यन्ते ।

- ( क. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बिब्लोथिकास्थं मुद्रितं कैलासवासिनां वे० शा० संपन्नदेवोपाह्ववालशास्त्रिणां तदधिकारिभिर्दत्तम् ।
- ( ख. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं काश्यां शिसामुद्रितं रा० रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत् १९२९.
- ( ग. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यभाष्यं पुण्यपत्तनवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा० तात्यासाहेब खासगीवाले इत्येतैर्दत्तम् ।
- ( घ. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं वटोदरनिवासिभिः श्रीयुतैः पटवर्धनोपाह्वैः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरैर्दत्तम् ।
- ( ङ. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं इन्दूरपुरनिवासिभिः किबे इत्युपाह्वैः श्रीयुतैः रा० रा० माऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतैर्दत्तम् ।
- ( च. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं विंचूरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतैर्दत्तम् । लेखनकालः शके १७३८.
- ( छ. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा० संपन्नजयकृष्णमहाराजानां तदधिकारिभिर्दत्तम् ।
- ( ज. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बडलीग्रामनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैश्विदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नमार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।
- ( झ. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः बे० शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् । लेखनकालः संवत् १८७५.

- ( ज. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः वे० शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् ।
- ( ट. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्द्रविडोपाह्वैर्नानाशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
- ( ट. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं अष्टेग्रामनिवासिभिर्लिमये इत्युपाह्वैः रा० रा० गोविन्दशर्माभिर्दत्तम् ।
- ( ड. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिभिः वेदशास्त्रज्ञैः सोरटीबुवा इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- ( क. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं पुण्यपत्तननिवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- ( ख. ) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सासवडग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः पुरन्दरे इत्युपाह्वैः रा० रा० मल्हारराव इत्याख्यैर्दत्तम् । लेखनकालः शके १७६५.
- ( क. ) इति संज्ञितम्—उवटार्थकृतमीशावास्यभाष्यं समूलं विंचूरग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्येतैर्दत्तम् ।
- ( ख. ) इति संज्ञितम्—उवटार्थकृतमीशावास्यभाष्यं वटोदरनिवासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकरैर्दत्तम् ।
- ( क.ख. ) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतेशावास्यरहस्ये समूले वटोदरनिवासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकरैर्दत्ते । लेखनकालः शके १७७१.
- ( ग. ) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैः श्रीमद्भिर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् ।
- ( घ. ) इति संज्ञितम्—ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं रा० रा० आपटे इत्युपाह्वैर्महादेव चिमणाजी इत्येतेषाम् ।

- ( क. ) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका विंचूरग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्याख्यैर्दत्ता ।
- ( ख. ) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका मुम्बापुरनिवानिवासिनां वे० शा० संपन्नजयकृष्णमहाराजानामधिकारिभिर्दत्ता ।
- ( ग. ) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका वटोदरनिवासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकराभिर्धैर्दत्ता ।
- ( घ. ) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका द्रुष्टिता श्रीमद्भिः रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतैर्दत्ता ।
- ( क. ) इति संज्ञिता—रामचंद्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृत्तिः समूला करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैः श्रीयुतैर्गुरुमहाराजैर्दत्ता ।
- ( क. ) इति संज्ञितम्—आनन्दमङ्गोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यं समूलं बडलीग्रामनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् । लेखनकालः शके १७९०
- ( क. ) इति संज्ञितम्—अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यं समूलं बडलीग्रामनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।

समाप्त्यमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।



## ईशावास्योपनिषत्सटीकभाष्योपेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

॥ अथ शांकरभाष्यम् ॥

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वेकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुद्ध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । नह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं

॥ आनन्दगिरिटीका ॥

येनाऽऽत्मना परणेशा व्याप्तं विश्वमशेषतः ।

सोऽहं देहद्वयासाक्षी वर्जितो देहतद्गुणैः ॥ १ ॥

ईशा वास्यमित्यादिमन्त्रान्याचिरूपासुर्भगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावद्बुद्धस्यति । तथाहि कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रस्वाविशेषादिषे त्वादिमन्त्रवत् । अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्याख्येया इति ताम्प्रत्याह—ईशा वास्यमित्यादय इति । कर्मस्वविनियुक्ता इति । इषे त्वेति शास्त्रां छिनत्तीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः । श्रौतविनियोगामावेऽपि बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य बहिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वेषां विनियोग इत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तेषामिति । शुद्धादिवि शेषणस्याऽऽत्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्तद्याथात्म्यं न केवलं कर्माभुपयोगि किंतु कर्मणा विरुद्ध्यते चेत्याह—याथात्म्यं चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतो नाऽऽगन्तुकेनापि पाप्मना विद्धः सर्वत्रैकोऽशरीर आकाशोपम इति जानन्न कटाक्षेणापि कर्म वाक्षते । किंत्वापातप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्धयेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किंच यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः । संस्कार्यो ब्रह्मादिस्तदुत्पाद्यादिरूपत्वं व्यायकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति । तथाऽऽत्मयाथात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति । येन ममेदं समीहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यहंकारान्वयपुरसरः कर्त्रन्वयः स्यादित्याह—नह्येवमिति । ननूपनिषदां जपोपयोगित्वादन्वयस्य च प्रमाणस्यादर्शनांन्यास्येवैतादृश-

१ घ. ड. छ. ज. 'मर्थ्यातत्र क° । २ घ. ज. शुद्धत्वादि° । ३ क. ख. झ. 'तो न तु के° ।

४ घ. ड. छ. 'त्यधिकारा' । ५ क. ख. झ. 'नास निरूप्यमेवैता° ।

शा० भा० विकार्यमाप्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् ।  
 सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनेवोपक्षयात् । गीतानां मोक्ष-  
 धर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशु-  
 द्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि ।

शा० टी० मात्मयाथात्म्यं तत्राऽऽह—सर्वासामिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थं  
 इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां चैकात्म्ये तात्पर्यदर्शनात् जपोपयोगि-  
 त्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम् । तथाहि ईशा वास्यमित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छु-  
 क्रमित्युपसंहारादेनेकदेकं तदन्तरस्य सर्वस्येत्यभ्यासदर्शनाच्चैवैवा आप्तुषन्नित्यपूर्व-  
 तासंकीर्तनात्को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्तासंकीर्तनात्कुर्वन्नेवे-  
 हेति जिज्ञाविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्या नाम त इति निन्दयैकात्म्यदर्शि-  
 नस्य स्तुतत्वात्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधोतीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद्  
 ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामुपनिषदामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभासापूर्व-  
 ताफलवत्तार्थवादयुक्त्युपपादनानि षट् तात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन चास्मा-  
 भिस्तत्त्वालोके दर्शितानीति नेह प्रतन्यन्ते । किंच प्रत्ययसंवादोऽपि बलवैस्त्रे  
 कारणं प्रसिद्धम् । विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्पदसमन्वयेनाव-  
 गम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्भविरोधेनापलनीयम् । यथेन्द्रियान्तरेणान-  
 वगम्यमानमपि रूपं चक्षुषाऽवगम्यमानं नार्पहन्त्यते तथैकात्म्यमपि नापह्ववार्हमि-  
 त्याह—गीतानामिति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्व-  
 विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति' इत्यादिगीतानाम् । 'एक एव हि भूतात्मा भूते  
 भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिमोक्षशास्त्राणां  
 चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः । यद्येतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकारित्वात्कर्मकाण्डमु-  
 च्छिद्येतेत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तस्मादिति । औपनिषदात्मयाथात्म्यवि-  
 ज्ञानवत् इष्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम् । यथा न हिंस्यात्सर्वा\*भूतानीति निषे-  
 धशास्त्रार्थनिश्चयवत् इष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम् । यथा च तीव्रक्रोधाका-  
 न्तस्वान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामा-  
 ण्यमित्यर्थः । अत्र जैमिनिप्रभृतीनां संमतिमाह—यो हीत्यादिना । अर्थि-  
 त्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठेऽध्याये प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च

\* घ. ड. सर्वभूतानीत्यत्र बहुपुस्तकेषु सर्वा भूतानीत्येव पाठो दृश्यते स श्रुतिमूलक इत्य-  
 नुमीयते सर्वा इति सर्वाणोत्सर्थकमेव\*ऽऽर्षत्वादिति ज्ञेयम् ।

१ क ख 'तीत्यभिधाथिन्याश्वास्या' झ. 'तीतियुक्त्यभिधाथिन्याश्वास्या' । २ क. ख.  
 झ. 'वत्कार' । ३ क. ख. झ. 'षेनोपलम्भनी' । ४ क. ख. 'पह्नुवते ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

शा० भा० यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रासंक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीद् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सैन्यप्रत्यगात्मतया तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मने-

भा० टी० मिथ्याज्ञाननिदानम् । न हि नभोवन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरीरेन्द्रियसामर्थ्येन च समर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः । यस्मादात्मयाथात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्मविधिशेषभूता न च मानान्तरविरुद्धास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह—तस्मादेत इति । व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपदं व्याचष्टे—ईशेति । ईश ऐश्वर्येऽस्य धातोः क्विपि लुप्ते कृदन्तरूपमीदृत्स्य तृतीयैकवचनमीशेति । ननु कर्तरि क्विब्विधानात्परमात्मनश्चाधिक्रियत्वात्कथं किञ्चन्तशब्दवाच्यतेति तत्राऽऽह—ईशितेति । मायोपाधेशिनकर्तृत्वसंभवात्किञ्चन्तशब्दवाच्यता न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः । ईशित्रीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वजन्तूनामात्मा सन्निति । यथाऽऽदर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा सन्बिम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति तथा कल्पितभेदेनेशित्रीशितव्यभावसंभवान्न वास्तवभेदानुमानं संभवतीत्यर्थः । वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्यम् । तत्त्वत ईश्वरात्मकमेव सर्वं भ्रान्त्या यदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर

१ क. ख. ग. °कर्मविज्ञा° । २ क. ख. घ. ङ. ट. सन्, तेन स्वेनाऽऽत्म° । ३ क. ख. घ. ङ. °त्मनाऽहं° । ४ क. ख. घ. °रमेश्वरस्य च कि° ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

शा० भा० ज्ञेन प्रत्यगात्मतयाऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्केदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाऽऽच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्देव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्या जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वाऽऽत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयत्यतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः, गृधि-

भा० टी० एवाऽऽत्मैवेति ज्ञानेनाऽऽच्छादनीयम् । सर्वात्मक ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेष तत्त्वोपदेशद्वन्द्वोऽप्ये तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । 'ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशविशेषतः । हेयोपादेयभावोऽयं न सन्स्वप्नवर्दायते' । उक्तं च—'न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वरः' इति । यस्योपदेशिकज्ञानमात्रेणानृतदृष्टिर्न तिरस्क्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यनृतदृष्टिस्तिरस्क्रियेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—यथेति । चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धादाद्रीभावादिना जातं यदौर्गन्ध्यमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिघर्षणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाऽऽच्छाद्यते तद्वद्विचारोदेः स्वरूपसद्भावान्मिथ्याबुद्धेर्नाधिकत्वं संभवतीत्याह—तद्देव हीति । स्वभावोऽनादिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टितिरस्कारसंभावनामुक्त्वा युक्त्यनभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेश्वर एवेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागपरामर्शात् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यस्परं पदमित्यन्यत्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविक्षेपहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—एवमीश्वरात्मेति । चिकीर्षितं संन्यासं स्तौति—तेन त्यक्तेनेति । त्यागेनाऽऽत्मा रक्षितः स्यान्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानालुकूलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । संन्यासिनः शरीरसंधारणोपयुक्तकौपीनाच्छादनभिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथंचिद्भ्रुव्यपरिग्रहे रागश्चेत्प्राप्नोति तन्निरोधे यत्नः कर्तव्यः । तस्य प्रधानविरोधित्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह—एवं त्यक्तैषण इति । स्विदिति निपातस्य सामान्यार्थ-

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

शा० भा० माकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्प-  
रस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्वदित्यनर्थको निपातः ।  
अथवा मा गृधः । कस्मात् । कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्य-  
चिद्धनमस्ति यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमिति श्वरभावनया सर्वं  
त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधिं  
मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येपणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा  
राक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहणायाशक्त-  
स्येदमुपदिशति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्य-  
ग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः  
संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमार्थुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानु-  
वादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते ।  
एवमेवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनीत एतस्मा-  
दग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं  
नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः ।  
अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् ।  
कथं पुनरिदमवगम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता  
द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवद्-

भा० टी० त्वेऽपि कस्यस्विदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रासिद्धं तदिह न गृह्यत इत्यनर्थकमित्यु-  
क्तम् । व्यवहारदृष्ट्याऽप्यात्मन एवेदं सर्वं शेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वादतीऽ-  
प्राप्ते विषये नाऽऽकाङ्क्षा कर्तव्या । परमार्थतस्त्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय  
एव नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धेन तत्रोपदेशः कृतस्त्वीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासविधिरु-  
क्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संक्षिप्या-  
र्थमनुवदत्युत्तरस्य संबन्धाभिधित्तया—एवमात्मविद इत्यादिना । पूर्वमन्त्रेण  
ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं  
मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति—कथं पुनरिति । शुद्धब्रह्मज्ञानकर्म-  
णोरेकाधिकारे विरुद्धत्वाद्दुत्तुगमनात्रिदण्डिधर्मवदस्त्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्वमिति  
चेत् । विशिष्टरूपभेदाद्भिन्नाधिकारत्वात् । यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणोर्वेदविहितत्वेन

१ क. ख. घ. ङ. ण. श. । २ क. ख. घ. ङ. ट. युहचित्तम् । ३ क. ख. ज. घ. ट. म्  
यथा प्रा. । ४ क. ख. घ. ङ. ट. रे त्वं । ५ क. ख. ग. प्यस इ. । ६ क. ख. च. घ. दतः प्रा. ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

शा० भा० कर्म्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन् । ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति च । न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति च पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः । तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति । न्यास एवात्यरेचयदिति च तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो

शा० टी० शुद्धिसाम्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । ऋतुगमनत्रिदण्डधर्मयोरप्यविरोधप्रसङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेतुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दानित्यादिप्रतिषेधस्तुल्यः । केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याभावात्समुच्चयविधेरद्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह—**ज्ञानकर्मणोर्विरोधमिति** । कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वाकर्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति संबन्धग्रन्थे यथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह—**इहाप्युक्तमिति** । जिजीविषो रागिणः कर्म विहितं सर्वमाश्रय एवेति ज्ञानवतस्त्यागो विहितः । किंच धनसंपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्त्रार्थाधिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिषेधेन कर्माधिकारानिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः । जिजीविषा हि कर्माधिकारिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह—**न जीवित इति** । अरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रममियाद्बुद्धेदिति पदं वेदशास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्यवासोपलक्षितात्संन्यासान्न पुनरियात्कर्मश्रद्धया न प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य इत्याह—**उभयोरिति** । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति सनिदानानर्थप्रहाणं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तर्गतमेव च देशान्तरप्राप्त्यायत्तं हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्रे नय सुपथेत्यन्तेनेत्यर्थः । नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नाधिकारित्वे प्रमाणयति—**इमौ द्वावेवेति** ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

शा० भा० निवृत्तश्च विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्म-  
भावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या  
नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते  
दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तम-  
साऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिग-  
च्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के चाऽऽत्महनः । आत्मानं घ्नन्ती-  
त्यात्महन्तः । के ते जना येऽविद्वांसः । कथं त आत्मानं नित्यं  
हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात् । विद्य-  
मानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्भूतस्येव  
तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन  
ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

आ० टी० पुरस्तात्सृष्टिकालेऽनुनिष्क्रान्ततरौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारित्वाद्बुभयोः  
संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थाव्यवधानादित्यर्थः । व्यासवाक्यमपि  
संवादकमाह—द्वाविमाविति ॥ २ ॥

आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह—अथेति । ते लोका  
इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं  
वा देवतादिज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपमेव योनिमाप्नोतीत्यर्थः । आत्महन्तृत्वस्यो-  
दरभेदिनि प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह—कथं त इति । उदरभेदिनोऽ-  
ध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कार एवाऽऽत्महन्तृत्वमित्याह—  
अविद्यादोषेणेति । यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिशापोऽशस्त्रवध उच्यते  
तद्वात्मानि पापित्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्वादिलक्षणोऽहमिति  
संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्भूतस्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह—  
विद्यमानस्येति । अस्याऽऽत्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्संस्करणमेव फल-  
मित्याह—तेन हीति ॥ ३ ॥

१ क. ख. वृत्तौ च वि० । घ. ड. च. ट. ठ. वृत्तिश्च विभाषित । छ. झ. वृत्तौ चैव भाषित  
२ ग. न्ति योनिमन्ये प्रपञ्चन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसर्षन्ति च० । ३ ज. इति  
हाङ्गते—क० । ४ ख. घ. ज. नो ह्यात्मा० । ५ घ. ड. च. ज. ठ. फलितमि० ।

## अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देया आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

शा० भा० यस्याऽऽत्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेज-  
दिति । अनेजत्, न—एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनं स्वावस्था-  
प्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः  
संकल्पादिलक्षणाज्जवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते भ्रुवं  
निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिर्म-  
स्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति ।  
मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देह-  
स्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरंगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो  
मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्दुतं  
गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो गृह्यतेऽतो मनसो  
जवीय इत्याह । नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाण्येतत्प्रकृत-  
मात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापार-  
व्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी भवति ।  
यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् । द्योमवद्यापित्वात् ।  
सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरू-  
पेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती-  
वाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत ईत्ये-  
तदाह—तद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्मनोवागि-

भा० टी० उत्तरमन्त्रमवतारयति—यस्याऽऽत्मन इत्यादिना । अविक्रियमेकं चेदात्मतत्त्वं  
कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिणः केचन नरकगामिण इति सांसारिकव्यवस्था स्यादिति  
चेन्मनउपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याऽऽह—मनस इत्यादिना । उपाधेरनुवर्तनात् ।  
विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वाद्बहिर्गमनायोग्य-  
त्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति । जवीयस्त्वादध्यादिवत्तर्हि चक्षु-  
रादिप्राह्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नैनद्देवा इति । चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापार-  
पूर्वकत्वात्तद्विषयत्वे चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः । मनसो वा कथं  
न विषय आत्मेत्यत आह—यस्मादिति । यथा मनस्थं परिमाणं मनसो न विषयोऽ-

१ घ. ड. छ. °मर्षत् । २ क. ख. °न स्थिरत्वप्र° । ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ठ.  
°मत्त्वोप° । ४ ज. °धिकः स्वे° । ५ क. ख. ग. घ. ड. च. ड. °रस्यसंकल्पनं क्ष° । ६ घ. ड.  
°मर्षत् । ७ ज. ठ. इत्यत आह । ८ ट. °रनिय° । क. ख. झ °रनुवर्तमाना° । ९ घ. ड. च. छ.  
ठ. °त् । कि° ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधा-  
ति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तद-  
न्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भा० भा० न्द्रियप्रभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—  
तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्य-  
चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा  
षायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि  
यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ स  
मातरिश्वा । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्य-  
पर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभ-  
जतीत्यर्थः । धारयतीति वा । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिशु-  
तिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे  
सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेज-  
तीति । तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो  
नैव चलति स्वतोऽचलमेव सञ्चलतीवेत्यर्थः । किञ्च तद्दूरे वर्षकोटि-  
शतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव । तत् उ अन्तिक इति च्छेदः ।  
तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च ।  
तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य सर्वस्य । य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य  
सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तद्दु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो  
व्यापकत्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्दन्तः । प्रज्ञानघन एवेति च  
शासनान्निरन्तरं च ॥ ५ ॥

भा० टी० त्यन्ताव्यवधानात्तथाऽऽत्माऽप्यत्यन्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तद्व्यापकत्वाच्चे-  
त्यर्थः । उक्तात्मसंभावनायोपपत्तिमाह—तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति । श्रौतानि  
कर्माणि सोमाज्यपयःप्रभृतिभिरद्भिः संपाद्यन्त इति संबन्धाल्लाक्षणिकोऽप्यशब्दः कर्मसु  
प्राणचेष्टायाश्चान्निमित्तत्वप्रसिद्धेः । कारणवाचकः शब्दः कार्ये लक्षणया प्रयुक्त  
इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽधिष्ठाता परमेश्वरः  
संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्चग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह—सर्वा  
हीति ॥ ४ ॥

जामिताऽऽलस्यं ध्यापित्वाह्वाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्दन्तश्चेदस्ति तर्हि निर-  
न्तरमेकरसं न स्यान्मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रज्ञानघन एवेति ॥ ५ ॥

१ घ. ङ. च. ठ. इममर्थं । २ ज. ठ. 'र्थकार' । ३ घ. प्र. ड. 'र्थकर' । ४ घ. च. छ.  
'दिकि' । ५ क. ख. झ. प्राणिके' ।

यंस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।  
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥  
 यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।  
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

भा० भा० यस्तु । यः परिव्राड्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थाव-  
 रान्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्व-  
 भूतेषु च तेष्वेव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन  
 यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्याऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चे-  
 तयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामह-  
 मेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्त-  
 स्मादेव दर्शान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यै-  
 वानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवत्या-  
 त्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरम-  
 स्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मि-  
 न्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्श-  
 नादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले  
 तत्राऽऽत्मानि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबी-  
 जमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को  
 मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरक्षेपेणासंभवप्रदर्श-  
 नात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

भा० टी० उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणावस्थानमित्याह—  
 यस्त्विति ॥ ६ ॥

निरतिशयानन्दस्वरूपमत एव दुःखासृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति हा  
 हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे क्षेत्रमिति । ततः पुत्रादीन्कामयते तदर्थं देवता-  
 राधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरविद्या-  
 कार्यत्वावधारणान्मूलाविद्यानिवृत्तैव शोकादेरात्यन्तिकी निवृत्तिविद्याफलत्वेन विव-  
 क्षिता लयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह—शोकश्च मोहश्चेत्यादिना ॥ ७ ॥

१ घ. म. 'त्ममेवा' । २ विचिकित्सतीत्यर्थं पाठ उवटभाष्यपुस्तकस्थः । ३ क. ख. घ. ड.  
 छ ठ. ड. 'मबीजमज्ञान' । ४ च. 'मज्ञानवतो । ५ घ. ड. च. छ. 'कमोहयोरित्या' ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपाप-  
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्य-  
तोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥  
\*अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

भा० भा० योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वने रूपेण किंलक्षण इत्याहायं  
मन्त्रः—स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्ताद्गाद्गतवा-  
नाकाशवद्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः ।  
अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमक्षतम् ।  
अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्त्राविरम् । अव्रण-  
मस्त्राविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलर-  
हितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपाप-  
वर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणयानि स  
पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् ।  
कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।  
मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां  
पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि  
भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स  
नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथा भावो याथातथ्यं  
तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवा-  
न्यथानुरूपं व्यमजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्स-  
राख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः ।

भा० टी० योऽयमिति । सुप्रक्षरणे धातुः । स्त्रावयन्ति शरीरमिति स्त्रावाः शिराः क्रान्त-  
मतिक्रान्तं नष्टमित्युपलक्षणं भूतभविष्यद्वर्तमानदर्शी ॥ ८ ॥

प्रकरणविभागं दिदर्शयिषुर्वृत्तमनुवदति—अत्राऽऽद्येनेति । यदुक्तं भास्करेण

\* उवटभाष्येशावास्वरहस्येशावास्वविवृतिषु तु नवमदशमथोर्मन्त्रयोर्द्वादशत्रयोदशयोश्च य-  
थासंख्यं चैपरीत्यं तथा चतुर्दशैकादशयोर्वैपरीत्यं तथाऽमे नयेति मन्त्रः षोडशः । तथा वायुरनिल-  
मिति पञ्चदशः । किञ्च वायुरनिलमित्यस्योत्तरार्धस्थाने ॐ क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मरेति  
तथा हिरण्ययेनेति सप्तदशः । किञ्च हिरण्ययेनेत्यस्योत्तरार्धस्थाने योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्  
॥ १० ॥ ॐ ॐ ब्रह्मेति तथा पूषन्नैर्कथेदिति मन्त्रो नास्त्येव तथाऽमुर्या नामेति मन्त्रान्तर्गतप्रत्याभिग-  
च्छन्तीत्यस्य स्थाने प्रेत्यापि गच्छन्तीति पाठस्तथा षष्ठमन्त्रस्थविजुगुप्सत इत्यस्य स्थाने विचिकि-  
त्सतीति पाठः । किञ्च दशममन्त्रस्य पूर्वार्धस्य स्थाने 'अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुर्विद्यायाः'  
एवं पाठ इति ज्ञेयम् ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

भा० भा० ईशावास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनमित्यज्ञानां जिजी-  
विषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनि-  
ष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयो-  
र्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।  
अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादिवच-  
नात् । अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च  
तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणा-  
त्रयसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूप-  
निष्ठैव दर्शिता किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक

भा० टी० सर्वोऽप्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति । तदसत् ।  
प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्गमिति  
वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणात् । तेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य  
प्रकरणभेदेनैवेष्ट्वाव्याकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा कर्मकाण्डेऽग्नि-  
होत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्स्वपि भिन्ना-  
धिकारत्वात्कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकरणभेदो न विरुध्यते । मन्त्रार्थे ब्राह्मणसंमतिं  
दर्शयितुमुपक्रमते—अनयोश्चेत्यादिना । तत्र वाक्ये कथमज्ञत्वमवगम्यत  
इत्याशङ्क्याऽऽह—मन एवेति । जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ  
कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य सर्वथैव बाह्यो जायादिर्यदा न संपद्यते तदाऽऽर्थात्म-  
जायादिसंपात्तिं दर्शयति—एतच्चाज्ञत्वाल्लिङ्गं मनआदिष्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञान-  
कार्यत्वात् । यथा च बाह्यकामिन्यलाभे सुप्तो मनोविजृम्भितकामिनीमुपभुञ्जानोऽज्ञः  
प्रसिद्धस्तद्वदयमपीत्यर्थः । तेषां च कर्मणां फलं संसाराप्तिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शित-  
मित्याह—तथा चेति । एकं साधारणमन्त्रं यदिदमद्यते द्वे देवानां हुतप्रहुते  
दर्शपूर्णमासौ वा त्रीण्यस्य भोगसाधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणानि पथर्थमेकं तत्पथ  
इति सप्तान्नसर्गो दर्शितः श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेघया तपसाऽजनयति तेत्यादिना ।  
अत्रैकैको यजमान एव विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मातुष्ठानात्सर्वस्य संसारस्य  
साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जनकत्वात्पितोच्यते । तेषु च मृष्टेष्वन्त्रेषु तस्य पितुरह-  
मिदं ममेदमित्यात्मत्वाध्यासेन मनआदिष्वितरेषु च संबन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः  
प्रसिद्ध इत्यर्थः । एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसंमतिं दर्शयित्वा प्रकरणविभागं

१ च. 'वासूपनिषत्त्वेकं । २ क. झ. 'त स्वेना' । ३ ज. तेन भास्करेणापि । ४ घ. इ. ठ.  
नस्यापकान्तत्वा' । ५ छ. ज. प्रकान्तत्वा' । ६ क. झ. 'ध्यात्मं जा' । ७ घ. इ. च. ज. ठ. त्रीणि  
स्वस्य । ८ ज. झ. 'त्रैको ।

शा० भा० इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसुर्यां नाम त इत्यादिनाऽविद्वान्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मना याथात्म्यं स पर्यगादित्येतद्वन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम् । ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टमित्यादि विमज्योक्तम् । ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते—अन्धं तम इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्युच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति । इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यद्वैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंब-

भा० टी०—दर्शयति—ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना । अत्याश्रमिभ्य इति । उक्तमाश्रमिभ्य इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वोर्धनोत्तरार्धेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिचीषति । अन्धं तम इत्यादौ तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः किमित्यत आह—तत्र च यस्येति । कस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः संभवतीत्यत आह—यद्वैवं वित्तमिति । यच्चोक्तं भास्करेणेशा वास्यमिति मन्त्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रक्रान्तत्वात्तस्या एव समुच्चिचीषया निन्दोच्यत इति । तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता संबन्धयते किं तु संबन्धयोग्यम् । शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यभ्यासोपमर्दकत्वान्नास्ति कर्मसंबन्धयोग्यता । किंच यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं संभाव्यते तस्यैव सहकारिसमुच्चय इष्यते दर्शादेरिह त्वैकत्वमनुपश्यतः को मोहः कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालमेव मोहादिनिवृत्त्यभिधानात् कालान्तरीयफलम् । ततो न सहकारिसमुच्चिचीषा । किंचास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणे ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन संबन्धः प्रतीयते । तत्कथं दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारितया संबन्धः प्रकल्प्यते । प्रधानस्य च विद्यायाः सहकारिसंबन्धविधित्सया निन्देत्यप्युक्तम् । अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समुच्चयश्च परेणापि नेष्यते । विरोधेन च परिजहे तस्मात्कर्माविरुद्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते । ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलान्ति-

१ च. °ते यथा द° । २ झ. °देरिवेह । ३ घ. ङ. ज. ठ. किं च ब्राह्मणा वि° । ४ ष. ङ. °ध अग्नीन्धनोपलक्षितकर्मसमस° । ५ ग. च. छ. ज. °न चापाचक्रे त° । ङ. ठ. °न चापाच. क्रमे त° ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

भा० भा० निधत्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम् । विद्यया देवलोक इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिष्याया न निन्दापरवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् । विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणा यन्ति । कर्मणा पितृलोक इति । नहि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्रान्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां कर्मेत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के, कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः । तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति विद्यया देवलोको विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं

भा० टी० रिक्तफलभावात्समुच्चयो न संभवतीत्यत आह—विद्ययेति । ननु समुच्चिष्याया निन्देति किमिति व्याख्यायते । अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक्यव्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्त्वोत्प्राणार्थैव निन्दा किं नेष्यते तत्राऽऽह—तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति । न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षमनिच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादिस्ते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

१ 'विद्याया अन्य' । २ 'विद्यायाः । इ' । उवटभाष्यस्याविमौ पाठौ । ३ छ. म. ट. 'नोऽविद्याविरोधाभावान् । ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. एतेष्विदं नास्त्येव । ४ क. ख. 'क्षितया अभिषे' । ग. ङ. म. ट. 'क्षितायां जामिते' । ५ ज. 'त्वाःकर्मणो निन्दा मुष्कादिषु श्रूयते पदा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः प्रहा' । ६ म. 'पि वाञ्छितस' ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

घा० भा० सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते—अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्वचमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृताख्यातामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनु रूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भा० टी० चित्तन्त्रा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽत्रासंभूतिशब्देनोच्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतित्वानुपपत्तेः । भास्कराभिमतस्तु परिणामवादस्तत्त्वालोके निरस्त एवास्माभिः । सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ्यमानताऽप्युपपद्यते । फलं च क्रमोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति । ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदानुत्त्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।  
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥  
 हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।  
 तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

भा० मा० यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषा-  
 र्थत्वाच्चेत्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन  
 विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश  
 इति । तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा  
 हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम् । तेनानैश्वर्यादिमृत्युम-  
 तीत्यासंभूत्याऽव्याकृतोपासनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । संभूतिं  
 च विनाशं चेत्यत्रावर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्य-  
 नुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती  
 संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव  
 एव सर्वेषणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिल-  
 क्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधि-  
 प्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् ।  
 निवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तं तत्र  
 निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वाञ्जिजीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्म-  
 विषयया तदुक्तं विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया  
 मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति । तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत  
 इत्युच्यते—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले  
 पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष एतदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो  
 यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं  
 याचते हिरण्यमेन पात्रेण । हिरण्यमिव हिरण्यमं ज्योतिर्मयमित्ये-  
 तत् । तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्म-  
 णोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय सत्य-

भा० टी० विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्योपसंहरति—मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना ।  
 शरीरपाठं गोभूहिरण्यादिसाधनसंपत्तिश्च मानुषं वित्तम् । दैवं वित्तं देवताज्ञान-

पुषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।  
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ  
पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं  
भस्मान्तं शरीरम् ।

भा० भा० धर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्त्वं धर्मो यस्व मम सोऽहं सत्य-  
धर्मा तस्मै मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्या-  
त्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्निति । हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति  
गच्छतीत्येकर्षिः । हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः । हे यम ।  
तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः । हे सूर्य । प्रजा-  
पतेरपत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् ।  
समूह, एकी कुरु, उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं  
कल्याणतममत्यन्तशोभनं तस्ते तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंचाहं  
न तु त्वां मृत्यवद्याचे योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवषवः पुरुषः  
पुरुषाकारत्वात्पूर्णं वाऽनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः  
पुरि शयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥  
वायुरिति । अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं  
हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यता-  
मिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् ।

भा० टी० मुत्तरग्रन्थस्य संबन्धाभिधित्तयाऽर्थविशेषमनुवदति—तत्र निषेकादीत्या-  
दिना । तदुक्तमिति तं प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्यां चेत्यादिनाऽऽपोक्षिकामृतत्वं फलमि-  
त्युक्तमस्माभिरिति ॥ १५ ॥

व्याहृत्यवषव इति । तस्य भूरिति शिरः भुवै इति बाहुः सुषरिति प्रतिष्ठा  
षादावित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ च सत्यधर्मस्तस्मै । यद्यप्यथमेव पाठो मूलानुसारेण समीचीन इति भाति तथाऽपि चव्य-  
तिरिक्तपुस्तकेषु सत्यधर्मा तस्मै, इत्येव पाठो उपलब्धः । अतः स एव शंकराचार्याभिप्रेत इति  
गम्यते । कुत इति चेदुच्यते—मूले सत्यधर्मायेति पदं वर्तते तच्च भाषायां वैयाकरणरीत्या न  
सिध्यति किं तर्हि धर्मादिनिष्केवलादिति पाणिनिसूत्रेण समासान्तानिचप्रत्ययेन भाष्यं तथा च सत्य-  
धर्मश्च इति स्यादत आचार्यैः सत्यधर्मायेत्यस्याऽऽर्षत्वप्रदर्शनार्थं भाष्येऽनिजन्तसत्यधर्मशब्दस्य  
प्रथमैकवचनस्य प्रदर्शितत्वादिति ज्ञेयम् । २ ज- °वः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुं । ३ व  
°वरिति बाहुः सुं ।

ॐ क्रतो स्मर कृतश्च स्मर क्रतो स्मर कृतश्च स्मर ॥१७॥  
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

शा० भा० मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं मस्मान्तं भूयात् । ओमिति यथोपासनमोंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदे-  
नोच्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं  
प्रत्युपस्थितोऽतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया  
बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वच-  
नमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते—अग्ने नयेति । हेऽग्ने नय गमय  
सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् ।  
निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुन-  
र्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्मफलभोगा-  
येत्यर्थः । अस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वानि सर्वाणि हे देव  
वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान्ज्ञानान् । किं च युयोधि वियो-  
जय विनाशयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकमेनः पापम् ।  
ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमि-  
दानीं ते न शक्नुम परिचयां कर्तुं भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नम-  
उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः । अविद्यया  
मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतम-  
श्नुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति । अतस्तेन्निराकरणार्थं संक्षेपतो  
विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत्किंनिमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याश-  
ब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं च । ननूक्तायाः पर-  
मात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु  
नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं  
विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरोधाविरोधावपि । यथा च  
न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽ-

भा० टी० मन्त्रान्पदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारमारभते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्या-  
दिना । अमृतत्वं चेति । अमृतत्वं च मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यत इति संबन्धः ।  
शास्त्रीययोर्ज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयावेव ब्राह्मो न तर्कमात्रेणेति परेणोक्ते

१ घ. क. च. छ. ठ. 'कर्म' । २ ग. ब्रह्मव ओवित्युच्य' । ३ क. ख. ग. 'मम स्म' । ४  
क. ख. ग. घ. ट. 'स्ताभिर्धार' । ५ घ. ख. ट. व. 'स्यात्सर्वभू' । एतदन्यपुस्तकेषु सर्वा, इत्येव  
पाठो दृश्यते । अतः सर्वाणीत्यर्थकसर्वा, इतिपदघटितवचस्य श्रुतिस्थत्वमनुमीयते ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषद् ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः० शिष्यते ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शा० भा० ध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्या-  
कर्मणोश्च समुच्चयो न दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्ये-  
तिश्रुतेः । विद्यां चाविद्यां चेतिवचनादविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरू-  
पफलाविरोधात् । विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्च-  
यविधानादविरोध एवेति चेन्न । सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये  
स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न । विद्योत्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्वात्तदा-  
श्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मि-  
न्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया  
उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्वि-  
जानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति शोकमोहा-  
द्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवो-

शा० टी० सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह—न दूरमेते इति । विषूची नानागती  
विद्याविधे दूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्धे इत्यर्थः । सहसंभवानुपपत्तेरिति ।  
काऽनुपपत्तिः । काठके विरोधश्रवणात् । तद्गतविद्याविद्ययोर्विरोधोऽस्तु । इह  
स्वविरोधश्रवणादविरोधो भविष्यतीति न च वाच्यम् । विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन  
विकल्पासंभवादुदितानुदितहोमयोर्हि पुरुषतन्त्रत्वाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं, तर्ह्यविरोध  
एवास्तु समुच्चयविधिवलादिति चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययो-  
रिव सहसंभवानुपपत्तेः समुच्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वलादविरोधाव-  
गमोऽविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । सहसंभवानु-  
पपत्तावपि क्रमेणैकाश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति  
क्रमस्तर्हीष्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह—न विद्योत्पत्ताविति ।  
पूर्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणसंभवान्मूलाभावेन  
भ्रमसंशयाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्या कर्म  
तु भविष्यति विदुषोऽपि व्याख्यानभिक्षाटनादिदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्या-  
संभवादिति । चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन सह तव समुच्चिचीषितं

शा० भा० चाम । अमृतमश्नुत इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्म-  
विद्याग्रहणे हिरण्मयेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्-  
स्मोदुपासनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिव्या-  
ख्यात एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-  
चार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोप-  
निषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥  
॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० टी० ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षादनुभवतो न चोदना संभवति कामाभावात्कामिनो हि  
सर्वाश्चोदनाः । ' अकामिनः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्य चित् । यद्यद्वि कुरुते  
जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ' इति स्मरणात् । विद्वच्छरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रय-  
कर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि, न कर्म, चोदनाभावात्किंतु यावत्प्राणश-  
रीरसंयोगभावि तत्कर्माभासं तच्च विद्वान्न स्वगतं मन्यते कर्माध्यासोपादानाविद्याया  
असंभवान्नैव किंचित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः । यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृ-  
तत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन च परमात्मविद्येति तत्राऽऽह—अमृतमिति ।  
मुख्यामृतत्वग्रहणे हिरण्मयादिमन्त्रेण द्वारमार्गायाचनमनुपपन्नं स्यात् । न तस्य  
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थबाधाद्रौणार्थग्रहणं  
युक्तमित्यर्थः । यस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥ १८ ॥

ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शांकरस्य परात्मनः ।

मन्दोपकृतिसिद्धयर्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटम् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-  
ज्ञानकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ॥

## ॥ अथेशावास्यभाष्यमुवटार्यकृतम् ॥

ॐ । समाप्तं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते । ईशा वास्यं तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्ङथर्वण ऋषिः स्वं शिष्यं पुत्रं वा गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्त्यनुष्ठितयज्ञमपापं निःस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह—ईशा वास्यमिदं सर्वमिति । ईश ऐश्वर्यं क्विपि तृतीयान्तस्यैतद्रूपं यदीशाऽनेन वास्यं वासनीयं ममेदमित्यनया भावनयाऽऽच्छादनीयमिदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति यत्किंच यत्किंचशब्दो भिन्नक्रमः किंच यज्जगत्यां पृथिव्यां जगज्जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धालिङ्गितं स्यात्तेनानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगान्मुञ्जीथा अनुभवैः । मा गृधः । गृधु अभिकाङ्क्षायामिति माऽभिकाङ्क्षय मा कृथा ममेदमिति । किं कारणं कस्य स्विद्धनं स्वदिति निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपीत्यर्थं इत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा स्त्रियं पतिरन्यथा भुङ्क्तेऽन्यथा पुत्रोऽन्यथा प्राङ्मूर्णकः । तथा च कटककेयूरकुण्डलादीन्यलंकरणान्यन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्थस्य यः स्वस्वामिसंबन्धो ममेदमिति बुद्धिः सा त्वाविद्या । निःस्पृहस्य योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

निस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्याधिकार इत्येतमर्थमाह— कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानीह लोके जिजीविषेज्जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितमक्षणेन शतं समा इत्युपलक्षणार्थम् । एवं त्वयि तवेति विमक्तिव्यत्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्तीतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्ति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भावितव्यम् । अथ कथं मुक्तेः प्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याऽऽह—न कर्म लिप्यते नरे । न हि मुक्त्यर्थं कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये संबध्यते मुक्तिदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथा च बृहदारण्यकम्—तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण

तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति । विविदिपन्ति वेदितुमिच्छन्ति ।  
अनेनैतद्दर्शयति यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति ॥ २ ॥

इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्द्यन्ते—  
असुर्या नाम । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा  
असुराणां स्वभूता एवंसंज्ञकास्ते लोकाः । अन्धेन तमसाऽज्ञानलक्षणेन  
तमसाऽऽवृताः संवृतास्तांल्लोकांस्ते जनाः प्रेत्य मृत्वाऽपि गच्छन्ति । ये  
के चाऽऽत्महनो जनाः । ये जना आत्मानं निघ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतु-  
भूतानि हि नूनं कर्माणि कुर्वन्ति ते हि जनित्वा भ्रियन्ते मृत्वा जायन्त  
एवं महतीं विनष्टिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं यमनियमवतां मुमुक्षूणां यथामृतं परं ब्रह्म, आत्मत्वेनोपास्यं  
तदाह—उक्तं च—‘अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य इदं सर्वं च मन्मयम् । मयि विद्या  
समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धनी’ इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुब्ब्यदनेजदचलत्-  
स्वमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं  
भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनद्देवा आप्नुवन् ।  
नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः सूक्ष्मत्वात् । पूर्वमर्शत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा  
पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानं सददर्शद्विशतीति रिशन्न रिशदर्शत् । धातोरिकारलो-  
पश्छान्दसः । इकारलोपे कृतेऽर्शद्भवत्यविनश्यदास्तेऽनादिनिधनमित्यर्थः ।  
तद्भावतस्तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतोऽन्यान्पुरुषा-  
दीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छति तथा तिष्ठत्सर्वत्र स्थितं सर्वगतत्वं सर्वशक्ति-  
त्वमनेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । यस्मिंश्चापः कर्माणि मातरिश्वा  
षायुर्दधाति स्थापयति सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजु-  
षि वायौ स्थाप्यन्ते स्वाहा वातेधा इति वायुप्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टि-  
व्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति यागहोमदा-  
नानां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति—तदेजति ।  
अनुष्टुभस्तिम्नः । तदेव सर्वरूपेणावस्थितं सदेजति कम्पवद्भवति  
क्रियावद्भवति तदेव नैजति न चलति स्थावररूपावस्थितं तद्दूरे तदेव  
दूर आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तद्वन्तिके तदेव चान्तिके पृथिव्यादिरूपेण  
सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येतद्दर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य  
विज्ञानघनरूपेणान्तर्मध्यत आस्ते तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव

सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतो जडरूपेण व्यवस्थितमास्ते चेतनाचे-  
तनरूपमनन्तं सर्वगतं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्चिरादिचिन्तनं  
नास्तीति केचिदाहुरिहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेत-  
नान्यात्मन्नात्मभ्येवानुपश्यति मध्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्ब्रह्म-  
तिरिक्तान्यहमेव परं ब्रह्म सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं  
पश्यति ततो न विचिकित्सति । एवं पश्यतो योगिनो हि सर्वाणि भूतानि  
परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थितानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादित्यतो  
विचारो निवर्तते ॥ ६ ॥

किंच—यस्मिन्सर्वाणि । यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेतना-  
चेतनान्यात्मैवाभूत्संभवति विज्ञानत आत्मैवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-  
त्येवमादिवाक्यविचारणावधृतविज्ञानस्य कृतचेतसोऽवस्थाविशेषे तत्र  
तस्यामवस्थार्या योगिनः को मोहः कः शोको न कश्चिदपीत्यभिप्रायः ।  
शोकमोहावपरिज्ञाततत्त्वस्य भवतो नैकत्वमनुपश्यतो ध्यायतः ॥ ७ ॥

स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति  
शुक्रं शुक्लं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिमकायं न विद्यते कायः  
शरीरं यस्य स तथोक्तोऽव्रणं कायरहितत्वादेवास्त्राविरं स्यायुरहितमका-  
यत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाश-  
यैरसंपृष्टमकायमव्रणमस्त्राविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त  
इत्यदोषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथाऽऽत्मोपासनायुक्तस्य फल-  
माह—यश्च कविः क्रान्तदर्शनो मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता  
विज्ञानबलात्स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता याथातथ्यतोऽ-  
र्थान्वयदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहितवान् । त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैरर्थैश्चेत-  
नाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थायानन्त-  
वर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्याल्लोकः कर्मवानेव भवति ।  
सत्यमात्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात्तस्मात्सोऽपि गच्छति  
शुक्रमकायं ब्रह्म ॥ ८ ॥

इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते—अन्धं तमः । षडनुष्टुभो लोका-  
यतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते येषामेतद्दर्शनं जलबुद्बुदवज्जीवा मदशक्तिव-  
द्विज्ञानमित्यन्धं तमः प्रविशन्ति । ये चासंभूतिमुपासते मृतस्य सतः पुनः  
संभवो नास्त्यतः शरीरग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव न हि विज्ञानात्मा कश्चि-

बुद्धिच्छिद्यमोऽस्ति यो यमनियमैः संबन्ध्यते । एवं येऽध्वानिमुपैस्तै  
तेऽज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततोऽपि भूयो बहुतरमिवामर्थकमन्धं  
तमः प्रविशन्ति । ये उ उकारः कर्मोपग्रहणार्थाय ये संभूत्यामेव रता  
आत्मैवास्ति नान्यत्किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखा यत्कर्मकाण्ड-  
ज्ञानकाण्डयोरसंबन्ध इत्यभिप्रायः । स्वबुद्धिफलगुतां विभावयन्त आत्म-  
ज्ञानमात्र एव रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः संभवात्संभवपरिज्ञानावन्यद्वाहुः  
फलसंभवादसंभवपरिज्ञानात् । इत्येवं शुभ्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां  
वचांसि ये धीरा नोऽस्माकं तद्ब्रह्म विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

संभूतिं च । समस्तस्य अगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म विनाशं च  
विनाशि च शरीरं यो योगी तदुभयमेव वेद जानाति सहैकीभूतं शरी-  
रग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति स विनाशेन विनाशिना  
शरीरेण मृत्युं तीर्त्वात्तीर्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेन विज्ञानेनामृतमश्नुतेऽमृतत्वं  
प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां  
स्वर्गार्थानि कर्माण्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति ततोऽपि ते भूय इव बहुतरं तमः  
प्रविशन्ति । ये पुनर्विद्यायामेव रता आत्मज्ञान एव त्यक्तकर्माणो  
रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुर्विद्याया आत्मज्ञानादन्यच्चाऽऽहुरवि-  
द्यायाः कर्मण इति शुभ्रुमेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्यां च । आत्मज्ञानं चाविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सहै-  
कीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं  
चैकीकृत्याविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वात्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया  
ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकाले यद्भवति  
तदाह—वापुरनिलम् । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश महामूतानि पञ्च  
जीवात्मैक एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थं वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां  
प्रकृतिमापद्यतेऽमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूल-  
शरीरं कीदृशं तदा भवति मस्मैव भवति कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं  
योगिन आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते—ॐ नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः ।  
इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो स्मर । योऽग्निर्ब्रह्मचर्या-

कृत्स्न्य परिचरितः स मेनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो भ्रा  
स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः  
संबोध्यते । क्रतो स्मर \*क्लिबे स्मर क्लताय लोकाय स्मर कृतं स्मर भवा  
पत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

अग्रे नय । हेऽग्रे नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राषे मुक्तिलक्षणाव  
धनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञा-  
मानि विद्वाञ्जानानो द्युयोधि पृथक्कुरु च प्रतिबन्धकमेनः । यतो बहुतरैः  
तव नमस्कारोक्तिं कुर्मो व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

इदानीमादित्योपासनमाह—हिरण्मयेन पात्रेण । यद्यपि हिरण्मय-  
रूपेण पात्रेण पिबन्त्यस्मिन्नवस्थितान्नसाञ्जमय इति पात्रं मण्डलं  
मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्यापिहितमन्तर्हितं मुखं शरीरं तथाऽपि  
योऽसावादित्ये पुरुषो योगिभिरुपलभ्यते सोऽसावहमस्मि । इत्थं चोपा-  
सनां कुर्यात् । ॐ त्वं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । त्वमिति रूपनि-  
र्देशः । आकाशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् । आत्मत्वेन मनोभूरचेतन आकाशश्चे-  
तनस्त्वात्मा तद्यथा विज्ञानघनानन्दं ब्रह्म तत्राऽऽनन्दप्रतिपादकं वाक्यं  
तथा स यो मनुष्याणां राट्टः ससृद्धो भवतीत्युपक्रम्याथ ये ज्ञातं प्रजा-  
पतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इत्यस्तम् । तथा सर्व-  
नियन्तृत्वं दर्शयति—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीसुपक्रम्य  
द्यावापृथिवी विधृतं तिष्ठत इति । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति—तद्यथा  
एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृत्यादि । तथा सत्यसंकल्पाद्योऽस्य गुणाः श्रूयन्ते  
सत्यसंकल्पः सत्यधृतिरित्यादयः । एवं तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मि-  
न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सामान्याद्याकाशशब्देनैवैतद्रूपं ब्रह्मामि-  
हितं स्यादित्ययमेव ब्रह्मविस्तिङ्गान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रोपाध्यायात्मजसकलनिगमविष्णुसामिणीश्रीम-  
दुवटमहारायविरचिते श्रीयजुर्वेदस्य वाजसनेयपञ्चदशमेदा-  
वान्तरमाध्वंदिनशाखासंहितामध्वार्थप्रकाशभाष्ये  
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥  
समाप्तमिदमुवटार्यभाष्यम् ॥



## अथ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यारहस्यम् ॥

ॐ येनाऽऽत्मना परेणेशा ध्यातं विश्वं चराचरम् ।  
 सत्यज्ञानस्वरूपेण तदेवाहं सदात्मकम् ॥ १ ॥  
 ईशावास्यादयो मन्त्रा न कर्मप्रतिपादकाः ।  
 अखण्डैकरसे शुद्धे ब्रह्मण्येव समन्विताः ॥ २ ॥  
 कर्मसंबोधका वेदा न च ते ब्रह्मबोधकाः ।  
 इति मीमांसकाः प्राहुस्तन्न सत्यं कथंचन ॥ ३ ॥  
 अकर्मशेषमात्मानं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।  
 अशरीरं सदा मुक्तं नित्यं शुद्धस्वभावकम् ॥ ४ ॥  
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च निष्कलं निष्क्रियं ध्रुवम् ।  
 बोधयन्ति यतः सत्यं सर्वं वेदाः षडङ्गकाः ॥ ५ ॥  
 अत एव हि ते मन्त्रा ब्रह्मतत्त्वप्रबोधकाः ।  
 ईशा ईशेन संव्यातं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥  
 वासितं भुवनं सर्वं सत्यमेवं श्रुतिर्जगौ ।  
 यत्किञ्चित्सर्वमेवेवं जगत्यामुपलक्षणम् ॥ ७ ॥  
 जगद्ब्रह्मैव परमं ब्रह्मैवेवमिति श्रुतेः ।  
 यस्माद्ब्रह्मात्मकं सर्वं तस्मात्त्यक्तेन सर्वदा ॥ ८ ॥  
 पालयेथाः स्वमात्मानं स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।  
 त्यागशब्देन चाप्यत्र संन्यासः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥  
 संन्यस्य सर्वकर्माणि ब्रह्मैवास्मीति भावयन् ।  
 रक्षणीयः स्वयं चाऽऽत्मा संसारादज्ञकल्पितात् ॥ १० ॥  
 आत्मैवेदं जगत्सर्वं धनं नैवास्ति कस्यचित् ।  
 गृधिं वै धनविषयां मा कार्षीस्त्वं कथंचन ॥ ११ ॥  
 स्वदित्यनर्थको वाऽत्र चाऽऽक्षेपो वा भविष्यति ।  
 आत्मभिन्नं परं स्वं किं कस्यचिद्विद्यते धनम् ॥ १२ ॥  
 सुगन्धचन्दनेनैव दुर्गन्धश्छाद्यते यथा ।  
 नामरूपात्मकं विश्वमात्मनाऽऽच्छादितं तथा ॥ १३ ॥  
 तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः श्रोतव्यः सर्वदैव हि ।  
 इत्येष एव वेदार्थः प्रथमो वै निरूपितः ॥ १४ ॥

॥ इत्येको मन्त्रो व्याख्यातः ॥

सर्वकर्माणि संन्यस्य मन्तव्यः परमेश्वरः ।  
 तदशक्तस्य कर्माणि कर्तव्यानि श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥  
 अग्निहोत्रादिकर्माणि व्यवहारान्सदा नरः ।  
 कुर्वन्नीवितुमिच्छेद्वै शतं संवत्सरान्स्वयम् ॥ २ ॥  
 तावद्धि पुरुषस्याऽऽयुः शतायुरिति च श्रुतेः ।  
 एवंप्रकारे तु त्वयि नरमात्राभिमानिनि ॥ ३ ॥  
 प्रकारान्तरं नैवास्ति न कर्म लिप्यते यथा ।  
 ईश्वरार्पणबुद्ध्या तु कर्म कुर्वन्न लिप्यते ॥ ४ ॥  
 प्रसीदति परो ह्यात्मा शुद्धान्तःकरणे स्वयम् ।  
 इति द्वितीयमन्त्रार्थः सम्यगेव निरूपितः ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

अविवेकात्तु संसारो विवेकान्नैव विद्यते ।  
 अविवेकनिवृत्त्यर्थं मन्त्रोऽयं संप्रवर्तते ॥ १ ॥  
 आत्मज्ञानमुपेक्ष्याथ देवा ये भोगलम्पटाः ।  
 अहुरा एव ते ज्ञेया आत्मधर्मबहिष्कृताः ॥ २ ॥  
 येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभम् ।  
 कर्ता मोक्तेति मन्यन्ते त एवाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥  
 स्वात्मनः स्वस्वरूपस्य तिरस्करणहेतुतः ।  
 अदर्शनात्मकेनैव चान्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ ४ ॥  
 श्रेय देहं परित्यज्य संसरन्ति पुनः पुनः ।  
 ये के च परमात्मानं न जानन्ति परात्परम् ॥ ५ ॥  
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।  
 किं तेन न कृतं पापं चौरिणाऽऽत्मापहारिणा ॥ ६ ॥  
 इति वाक्यं श्रुतिः शास्ति सत्यमेतन्न संशयः ।  
 अपि गच्छन्ति पाठे तु ज्ञानाभावे न चान्यथा ॥ ७ ॥  
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।  
 स्वात्मानं परमं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कीदृशं तत्परं तत्त्वं पूर्वमन्त्रेण कीर्तितम् ।  
 तदर्थप्रतिपत्त्यर्थं चतुर्थोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥

अमेजत्परमं तत्त्वं स्वतश्चलनवर्जितम् ।  
 एजृ कम्पन इति च धात्वर्थोऽपि तथाविधः ॥ २ ॥  
 अचलं सत्परं ब्रह्म नित्यमुक्तस्वभावकम् ।  
 एकमेवाद्वितीयं च सत्यज्ञानस्वरूपकम् ॥ ३ ॥  
 संकल्पलक्षणाच्चास्मान्मनसो वेगवत्तरम् ।  
 नैनत्तत्त्वं प्राप्तवन्तो देवा ये चक्षुरादयः ॥ ४ ॥  
 पूर्वमेव हि संख्यातं द्योमवस्त्रिर्मलं परम् ।  
 तद्भावतोऽन्यान्वेगेन सर्वान्ध्याद्यैव तिष्ठति ॥ ५ ॥  
 तस्मिंस्तिष्ठति पूर्णोऽस्मिन्परे ब्रह्मणि केवले ।  
 अपः कर्माणि सर्वाणि मातरिश्वा दधाति च ॥ ६ ॥  
 अन्तरिक्षे स्वयं याति सूत्रात्मा पवनः स्वयम् ।  
 कर्म चैतत्फलं चैव धारयत्येव सर्वदा ॥ ७ ॥  
 इति संक्षेपतो मन्त्रश्चतुर्थोऽपि समापितः ।  
 प्रसीदतु परो देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

न मन्त्राणां जामितादिदोषः कश्चन विद्यते ।  
 उक्तमेव वदत्यर्थं ब्रह्मतत्त्वप्रकाशकम् ॥ १ ॥  
 दुर्विज्ञेयं परं ब्रह्म सत्यज्ञानमनन्तकम् ।  
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ २ ॥  
 अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ।  
 इति वाक्यं यतः शास्ति ब्रह्म सत्यं पुनातु माम् ॥ ३ ॥  
 तदेजति परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।  
 साकारं मायया माति निराकारं तु वास्तवम् ॥ ४ ॥  
 उपाधिचलनेनैव चलनं तु विभाव्यते ।  
 तन्नैजति परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥  
 तच्च दूरे परं ब्रह्म सर्वदेवाविवेकिनाम् ।  
 अप्राप्यत्वात्परं ब्रह्म वर्षकोटिशतैरपि ॥ ६ ॥  
 तदेव ह्यन्तिके ब्रह्म स्वात्मरूपं विवेकिनाम् ।  
 तद्वाह्याभ्यन्तरे ब्रह्म कार्यकारणवस्तुनः ॥ ७ ॥

वैश्वातीतं परं ब्रह्म विश्वस्याभ्यन्तरे स्थितम् ।  
 रीरूपं सर्वगं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ८ ॥  
 इति पञ्चममन्त्रोऽयं समासेन निरूपितः ।  
 मायातीतं परं शुद्धं रहस्यं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥  
 इति पञ्चमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥  
 तद्ब्रह्म परमं शुद्धं कर्मणा नैव लभ्यते ।  
 कर्मत्यागी परं ब्रह्म प्राप्य सम्यक्प्रमुच्यते ॥ १ ॥  
 कर्मणा लभ्यते ब्रह्म ज्ञानान्नैव तदाप्यते ।  
 इति मीमांसकाः प्राहुस्तेषां पक्षो निरस्यते ॥ २ ॥  
 यस्तु सर्वाणि भूतानि परिव्राट्स्वयमेव हि ।  
 तानि सर्वाणि भूतानि स्वस्मिन्नेव प्रपश्यति ॥ ३ ॥  
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतगुहाशयम् ।  
 तस्मादेव तु विज्ञानान्न चैव विचिकित्सति ॥ ४ ॥  
 स्वस्वरूपपरिज्ञानात्संदेहं न करोत्ययम् ।  
 माध्यंदिनस्य पाठे तु व्याख्यानं परिकीर्तितम् ॥ ५ ॥  
 घृणा दया जुगुप्सा वा जायते भेददर्शिनः ।  
 न तु निर्भेदमद्वैतमात्मैकत्वं प्रपश्यतः ॥ ६ ॥  
 इति षष्ठोऽपि मन्त्रोऽयं समासेन मयोदितः ।  
 अनेन प्रीयतां देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ७ ॥  
 ॥ इति षष्ठो मन्त्रो व्याख्यातः ॥  
 परिव्राड्देव तद्वेत्ति स्वात्मानं प्रकृतेः परम् ।  
 इति प्रदर्शनार्थं तु सप्तमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥  
 यश्च संपश्यते ज्ञानं स वेत्ति परमेश्वरम् ।  
 इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं तु शब्दोऽयं प्रवर्तते ॥ २ ॥  
 यस्मिन्ब्रह्मस्वरूपे तु निर्विकल्पे परेऽव्यये ।  
 सर्वाण्यात्मैव संवृत्तं ब्रह्मतत्त्वं विजानतः ॥ ३ ॥  
 ब्रह्मैव सकलं विश्वमहमस्मीति तत्पदम् ।  
 पद्यते गम्यते नित्यं स्वस्वरूपं स्वयंप्रथमम् ॥ ४ ॥  
 शोकमोहादिसंबन्धस्तस्मिन्नैव तु विद्यते ।  
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥

अविद्याकार्यनिर्मुक्ते संविक्रुपे परात्मनि ।  
शोकमोहादिसंबन्धः कथं ब्रह्मणि भाव्यते ॥ ६ ॥  
इत्ययं सप्तमो मन्त्रः स्वरूपप्रतिपादकः ।  
सोऽहमस्मि स एवाहं ब्रह्मैवास्मीति वाक्यतः ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

ब्रह्माऽऽत्मा सकलं विश्वं तस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।  
जीवाज्ञानवशादेव चाष्टमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥  
आत्मानं सर्वगं शुद्धं निरूपयितुमञ्जसा ।  
आश्रोति सकलं कार्यं तस्मादात्मेति गीयते ॥ २ ॥  
स पर्यगात्परो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।  
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं वृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ३ ॥  
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।  
इति मन्त्रो यतः शास्ति तस्मान्देवो न विद्यते ॥ ४ ॥  
निर्विभागः स्वयंज्योतिरात्मैव सकलं जगत् ।  
शुक्लज्योतिःस्वभावोऽयं नित्यचिन्मात्रविग्रहः ॥ ५ ॥  
लिङ्गदेहविनिर्मुक्तः सर्वभूतगुहाशयः ।  
एकीभूतः स्वयं चाऽऽत्मा सर्वं व्याप्य प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥  
तमात्मानं परं शान्तं देहत्रयविवर्जितम् ।  
निरिन्द्रियं परं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ७ ॥  
मायापाशविनिर्मुक्तं धर्माधर्मविवर्जितम् ।  
मनसोऽपि नियन्तारं सर्वसाक्षिणमव्ययम् ॥ ८ ॥  
उपर्युपरि सर्वेषां भवितारं स्वयंभुवम् ।  
विभुं सर्वात्मकं ज्ञात्वा मुक्त एव भवत्यसौ ॥ ९ ॥  
अथ वा स परो देवः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।  
सर्वगः सकलं व्याप्य स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ १० ॥  
व्यवहारेऽपि शुद्धोऽसौ देहद्वयविवर्जितः ।  
बीजधर्मविनिर्मुक्तो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥  
परिभवति कार्याणि परिभूः स्वयमेव हि ।  
स्वातन्त्र्येण भवतीति स्वयंभूः पारविश्वदृक् ॥ १२ ॥

ग्रार्थातथ्यत एवायं कर्तव्यार्थान्स्वयं प्रभुः ।  
 शाश्वतीभ्यः समाभ्यश्च प्रजापतिभ्य एव हि ॥ १३ ॥  
 प्रजाभ्यश्च विभज्यैव दत्तवान्परमेश्वरः ।  
 तदेवं परमात्मानं नित्यमुक्तस्वभावकम् ॥ १४ ॥  
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुक्त एव भवत्ययम् ।  
 इत्येवमष्टमो मन्त्रः सम्यगर्थनिरूपकः ॥ १५ ॥  
 समाप्तः सर्वगो ह्यात्मा नित्यं सर्वस्वभावकः ।  
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ १६ ॥

॥ इत्यष्टमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि ज्ञातव्यः परमेश्वरः ।  
 इति प्रथमो वेदार्थः सम्यगेव प्रदर्शितः ॥ १ ॥  
 अग्निहोत्रादिकर्माणि तदशक्तेन सर्वदा ।  
 कर्तव्यानि द्वितीयोऽपि वेदार्थोऽयं प्रदर्शितः ॥ २ ॥  
 विरोधं दर्शयित्वा तु तयोरेव हि मन्त्रयोः ।  
 बृहदारण्यके शास्त्रे व्यवहारोऽपि दर्शितः ॥ ३ ॥  
 कामुकस्य तु संसारो निष्कामस्य परा गतिः ।  
 इति प्रदर्शनार्थस्तु नवमोऽयं प्रवर्तते ॥ ४ ॥  
 अन्धं मूढं तमो यान्ति ये मायां समुपासते ।  
 विरक्ता अपि संसारान्नेष्काम्यं ये बिदुर्नराः ॥ ५ ॥  
 असंभूतिबचसाऽत्र मायातत्त्वं प्रकथ्यते ।  
 मायातत्त्वात्तु संसारो जायते सर्वदेहिनाम् ॥ ६ ॥  
 भूयः पुनस्तमो यान्ति संभूत्यां ये रता नराः ।  
 संभवनं च संभूतिर्लिङ्गं सप्तदशात्मकम् ॥ ७ ॥  
 मायाबीजस्य कार्यं तस्यूत्रात्मानं प्रचक्षते ।  
 कार्यकारणनिर्मुक्तं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ ८ ॥  
 नवमोऽपि समाप्तोऽयं संक्षेपार्थप्रदर्शकः ।  
 समुच्चयचिकीर्षार्थं दशमोऽपि प्रवर्तते ॥ ९ ॥

इति नवमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संभवादन्यदेवाऽऽहुः फलं कार्यस्य चिन्तनात् ।  
 कारणाद्वीजरूपस्य चिन्तनादन्यदेव हि ॥ १ ॥

इत्याहुर्वेदविद्वांसः फलभेदं विचक्षणैः ।  
 श्रुतवन्तो वयं पूर्वमाचार्याणां महात्मनाम् ॥ २ ॥  
 ध्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।  
 तेषामेव हि तद्वाक्यं फलभेदप्रदर्शकम् ॥ ३ ॥  
 मतिभेदात्तु भेदोऽयं दर्शितो न तु वस्तुतः ।  
 धीराणां परमं वाक्यं ब्रह्मतत्त्वप्रदर्शकम् ॥ ४ ॥  
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मैव परमं ध्रुवम् ।  
 इत्थं दशममन्त्रोऽपि समासेन समापितः ॥ ५ ॥  
 ॥ इति दशमो मन्त्रो ध्याख्यातः ॥  
 संभूतिं कार्यरूपं च विनाशं कारणात्मकम् ।  
 एकादशोऽपि मन्त्रोऽयं तयोरेकत्वदर्शकः ॥ १ ॥  
 कार्यकारणयोरैक्यं यो वेद सततं नरः ।  
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ २ ॥  
 यस्मिन्विनश्यति कार्यं विनाशं कारणं परम् ।  
 मायाबीजं च तत्प्रोक्तं चैतन्यकवलीकृतम् ॥ ३ ॥  
 तयोपासनया मृत्युं तीर्त्वा स्वाभाविकं तमः ।  
 हिरण्यगर्भोपासनया संभूत्या मुच्यते बुधः ॥ ४ ॥  
 आत्मविद्यावधिः सोऽथ परं कारणमुच्यते ।  
 साक्षी चेता जगद्धीजमन्तर्यामीति च श्रुतौ ॥ ५ ॥  
 कार्यकारणरूपं च ब्रह्मैव केवलं शिवम् ।  
 कार्यकारणनिर्मुक्तं परं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ६ ॥  
 इत्येकादशमन्त्रोऽपि समाप्तस्तत्त्वबोधकः ।  
 ब्रह्मैव परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सैदद्वयम् ॥ ७ ॥  
 ॥ इत्येकादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥  
 कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।  
 इति प्रदर्शनार्थं तु द्वादशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥  
 अन्धं मूढं तमो यान्ति केवलं कर्मचिन्तकाः ।  
 देवतोपासका ये च तेऽपि यान्ति पुनस्तमः ॥ २ ॥  
 एकैकोपासनां भिन्नां निन्दयित्वा पुनः पुनः ।  
 एकेनैव द्वयं सेव्यं श्रुतिराह पुनः स्वयम् ॥ ३ ॥

इति द्वादशमन्त्रोऽपि समासार्थप्रदर्शकः ।  
समापितः स्वयं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सद्द्वयम् ॥ ४ ॥

॥ इति द्वादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

एकत्वं तु न चैवास्ति रविशार्वरयोरिव ।  
पृथगेव दर्शयितुं कर्मविज्ञानजं फलम् ॥ १ ॥  
त्रयोदशोऽपि मन्त्रोऽयं स्वयमेव प्रवर्तते ।  
विद्याया अन्यदेवाऽऽहुः पृथगेव फलं बुधाः ॥ २ ॥  
अविद्याया अन्यदाहुरग्निहोत्रादिकर्मणः ।  
भ्रुतवन्तो वयं वाक्यं धीराणां तत्त्वदर्शिनाम् ॥ ३ ॥  
व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवो ब्रह्मतत्पराः ।  
तेषां वाक्यं ब्रह्मतत्त्वबोधकं परमं ध्रुवम् ॥ ४ ॥  
इति त्रयोदशो मन्त्रः पृथगर्थप्रदर्शकः ।  
बोधको ब्रह्मतत्त्वस्य समासेन निरूपितः ॥ ५ ॥

॥ इति त्रयोदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

पृथक्फलं विद्यते चेदग्निहोत्रादिकर्मणाम् ।  
उपासनफलं चैव कथं वा क्रियते तदा ॥ १ ॥  
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।  
फलं सम्यक्प्रवक्तव्यं कैवल्यप्रतिपत्तये ॥ २ ॥  
अग्निहोत्रं च विद्यां च देवतोपासनं परम् ।  
एकीकृत्य चिन्तितं चेत्कैवल्यं लभते पदम् ॥ ३ ॥  
पद्यते गम्यते चेति स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।  
द्विविधं तत्परं ब्रह्म सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ४ ॥  
निर्गुणं वास्तवं ब्रह्म सगुणं परिकल्पितम् ।  
कर्म विद्यां चैकीकृत्य यस्तद्वेदोमयं बुधः ॥ ५ ॥  
मृत्युं तीर्त्वा कर्मणा तु विद्ययाऽमृतमश्नुते ।  
द्विरण्यगर्ममात्मानं ब्रह्मलोकनिवासिनम् ॥ ६ ॥  
तं प्राप्य तेन सार्धं तु परं ब्रह्माधिगच्छति ।  
इत्थं चतुर्विंशो मन्त्रः संक्षेपेण निरूपितः ॥ ७ ॥

॥ इति चतुर्विंशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकफलं वक्तुं मन्त्रः पञ्चदशः स्वयम् ।  
 शाश्वतं कार्यरूपं च कृपया तत्परं पुनः ॥ १ ॥  
 तत्रैवोपासकः साक्षाद्वायुं प्रार्थयते स्वयम् ।  
 सूत्रात्मानं परं दिव्यममृतं शिवमव्ययम् ॥ २ ॥  
 प्राणो गच्छतु मे शीघ्रं लयं गच्छतु निश्चलम् ।  
 शाश्वतं शिवमव्यक्तं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३ ॥  
 अथेदानीं शरीरं मे मस्मी भवतु वै ध्रुवम् ।  
 असृतात्मस्वरूपस्य ब्रह्मीमृतस्य केवलम् ॥ ४ ॥  
 क्रतो स्मर निर्बीजाय कृतं कर्म शुभाशुभम् ।  
 द्विरावृत्तिरादरार्थां क्रतो संकल्प हे स्मर ॥ ५ ॥  
 कृतमुपासनं कर्म फलं दातुं च शाश्वतम् ।  
 सत्यं तत्परमं ब्रह्म नित्यमव्ययमेत्ययम् ।  
 इति पञ्चदशो मन्त्रः समाप्तः स्वार्थसाधकः ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकेन गन्तव्यं केन मार्गेण सांप्रतम् ।  
 इति प्रदर्शनार्थं तु षोडशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥  
 मन्त्रो मार्गं दर्शयितुं ब्रह्मलोकगतिं प्रति ।  
 अग्ने प्रकाशरूपोऽसि शोभनेन पथा नय ॥ २ ॥  
 प्रापयास्मान्महामाग ब्रह्मलोकमनामयम् ।  
 विश्वानि देव सर्वाणि ज्ञानानि वयुनानि च ॥ ३ ॥  
 विद्वाञ्जानासि सर्वज्ञ प्रसीद वरदो भव ।  
 वियोजय जुह्वराणं कौटिल्यं पातकं मम ॥ ४ ॥  
 अन्तकाले चरीकर्तुमशक्तास्ते परेश्वर ।  
 नमउक्तिं विधेम त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ ५ ॥  
 षोडशोऽपि च मन्त्रोऽयं संक्षेपेण समापितः ।  
 निष्कलं ब्रह्म परमं तदेवाहं सदोमिति ॥ ६ ॥

॥ इति षोडशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

द्वारं विना कथं गन्तुं शक्यते ब्रह्म तत्परम् ।  
 सत्यलोकस्य चाऽऽत्मानं सूत्रभूतं सनातनम् ॥ १ ॥

तत्प्राप्तिसाधनद्वारं मन्त्रः सप्तदश स्वयम् ।  
 प्रवर्तते प्रार्थयितुमादित्यं सर्वरूपकम् ॥ २ ॥  
 हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य ब्रह्मणो मुखम् ।  
 तीक्ष्णेन ज्योतिषा व्याप्तं गन्तुं नैव तु शक्यते ॥ ३ ॥  
 रश्मिजालं निराकृत्य द्वारं मे देहि भास्कर ।  
 सत्यलोकस्य सत्याख्यं ब्रह्म गन्तुं च मे प्रभो ॥ ४ ॥  
 भृत्यवत्त्वां नैव याचे स्वरूपोऽहं तवाच्युत ।  
 अहं ब्रह्मैव परमं भवान्ब्रह्मैव केवलम् ॥ ५ ॥  
 आवयोरैकता नित्यं सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।  
 पूर्णत्वात्पुरुषश्चायं योऽसावादित्यमण्डले ॥ ६ ॥  
 देहेन्द्रियधियां साक्षी सोऽसावहमिति स्वयम् ।  
 ब्रह्म वै परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ७ ॥  
 संपूर्णो निखिलस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ।  
 पुरुषोऽयं भवेदात्मा पूर्णत्वाद्योऽद्भयात्मकः ॥ ८ ॥  
 इति वाक्यं यतः शास्ति सत्यं ब्रह्मैव केवलम् ।  
 ब्रह्म सत्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ९ ॥  
 इति सप्तदशो मन्त्रः समासेन निरूपितः ।  
 सत्यस्य परमं सत्यं ब्रह्म सत्यं च पातु माम् ॥ १० ॥  
 ईशावास्यरहस्यं तु ब्रह्मानन्दविनिर्मितम् ।  
 ब्रह्मानन्दमयं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ११ ॥  
 ब्रह्मैव सत्यं परमं विशुद्धं सर्वान्तरस्थं सदसद्विहीनम् ।  
 निरञ्जनं निष्कलमद्वितीयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥ १२ ॥

॥ इति सप्तदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

ईशावास्यरहस्यं च शुक्लतीर्थोत्तमे शुभे ।

रामानन्दसरस्वत्या लिखितं स्वात्मलब्धये ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समाप्तम् ॥

## अथ शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ॥

ॐ ईशावास्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता न कर्मणि ।

प्रमाणाभावतस्तेषां कुर्वे व्याख्यामकर्मगाम् ॥ १ ॥

ईशा ईष्ट इतीद् ईश्वर आनन्दात्मा तेन वास्यमाच्छादनीयं निवास-  
योग्यं वेदं विविधप्रत्ययगम्यं सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाह—यत्किञ्च  
यत्किञ्चिद्भूतभौतिकं जगत्यां ब्रह्माण्डकटाहभूमौ जगच्चेतनात्मकमीश्वर  
एवेदमिति बुद्धिः करणीयेत्यर्थः । तद्बुद्ध्युत्पादे साधनमाह—तेन  
जगता त्यक्तेन तद्बुद्ध्या गृहीतेन मुञ्जीथा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारल-  
क्षणं भोजनं कुर्याः । जगद्बुद्धेरनुत्पादे सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणमुपाय-  
माह—मा गृधः, माऽभिलाषं कार्षीः । अभिलाषो हि विषयघटितो  
विषयाश्रानेके तेषामन्यतमपरित्याग उपायो मा भूदित्येतदर्थमाह—  
काऽस्वलोकद्वयस्यापि तत्र हेतुर्धनमभिलाषस्य विषयो यः कश्चन  
धर्मोऽपि धनरूपः । धनं च हिरण्यादिकं सर्वक्लेशबीजं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

अस्त्वमुमुक्षुर्धनाभिलाषी नास्य त्यागेऽधिकार इति तं प्रति सकरुणा  
मातेव श्रुतिराह—कुर्वन्नेवेति । स्पष्टम् । इहास्मिन्कर्माधिकारे लोके  
कर्माणि नित्यान्यग्निहोत्रादीन्यन्यानि च जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं  
समाः । धने वैराग्याभावे यावदायुः शतसंवत्सरं न्यूनमधिकं वा ।  
कर्मणां करणे कारणमाह—एवं शतसंवत्सरं यथोक्तकर्मानुष्ठानवति  
त्वय्यधिकारिणि वर्तमाने धनविषयेऽपि वैराग्यं भविष्यतीति शेषः । ननु  
यथा मुमुक्षोः कर्मपरित्यागेनैव पुरुषार्थसिद्धिस्तथाऽन्यस्यापि स्यादि-  
त्यत आह—नान्यथेतोऽस्ति । इतः स्ववर्णाश्रमोचितयथोक्तानुष्ठानाद्-  
न्यप्रकारेण मुमुक्षोरिव पुरुषार्थो नास्ति । नानुतिष्ठामि विपरीतेनानुति-  
ष्ठामीत्यध्यासेन प्रसभमुपचीयमानदुरितत्वात्तदनुष्ठाने च तन्न भवती-  
त्याह—न कर्म विपरीतानुष्ठानरूपं लिप्यते न संबध्यते । कस्मिन्नरे यथो-  
क्तकर्मानुष्ठानवति त्रैवर्णिकेऽधिकारिणि त्वयि । सूत्रभूतावेतौ मन्त्रौ ।  
शिष्टमेतयोरेव व्याख्यानम् ॥ २ ॥

मा गृध इत्यादेर्व्याख्यानमनेन मन्त्रेण धनाभिलाषवतां कष्टसंसार-  
प्राप्तिरुच्यते—असुर्या नामासुरसंबन्धिनः प्रसिद्धास्ते धनाभिलाषवतामा-

त्मज्ञानशून्यानां ये श्वसूकरादिदेहरूपास्ते लोकाः कर्मफलरूपा देहवि-  
शेषा अन्धेन तमसा क्लेशचतुष्टयानुबिन्द्वेन पञ्चमेनान्धतामिस्रेणाहंममा-  
मिनिवेशरूपेणाऽऽवृताः संवृताः । तानुक्तौल्लोकांस्ते धनाभिलाषेणेश्वर-  
ज्ञानशून्याः प्रेत्येदमधिकारिशरीरं परित्यज्याभिगच्छन्ति सर्वतः  
प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दार्थमाह—ये के चाऽऽत्महन आत्मानमीशं सर्वतः  
परिपूर्णं चिदानन्दं परेण धनरूपेण घ्नन्ति तिरस्कुर्वन्ति ये त आत्महन  
इदं सर्वमहमेवेति ज्ञानशून्या इत्यर्थः । जनाः संसारचक्रे पुनः पुनः  
प्रादुर्भावन्तः ॥ ३ ॥

ईदृशब्दार्थमाह—अनेजत् । कम्पनमकुर्वद्नेन वायुप्राणौ निराकृतौ ।  
एकं देहादिभेदेन भेदशून्यम् । इदमित्थं चेतस्यान्मनसा प्राप्यमित्यत  
आह—मनसो जवीयो मनसोऽपि वेगवत्तरम् । मनसा साक्षादनाप्यानामपि  
रूपादीनां चक्षुरादिभिराप्यत्वदर्शनाविदमपि तथाऽऽस्त्वित्यत आह—  
नैनदिति । नैनदीश्वरस्वरूपं देवाश्चक्षुरादय आप्नुवन्नधिगतवन्तो मनसे-  
न्द्रियैश्चानाप्यत्वेन । परिच्छेदशक्तां प्राप्तां वारयति—पूर्वं प्रथममर्शद्भूतव-  
त्सर्वतो गतमित्यर्थः । सर्वतोगतत्वे हेतुः—तदीश्वरस्वरूपं धावतो गतिं  
कुर्वतोऽन्यान्कालवाध्वादीनत्येत्यतीत्य गच्छति । तर्ह्येष्वेव किञ्चिदतिवे-  
गवदित्यत आह—तिष्ठद्भूतिमकुर्वत् । इदानीमसाधारणलक्षणमाह—तस्मि-  
न्सर्वगत एकस्मिन्मनसेन्द्रियैश्चाप्राप्ये सर्वाधिके गतिशून्ये निश्चलेऽपः  
कर्माण्यध्यात्माद्याश्रयाणि शरीरारम्भादिकारणानि मातरिश्वा मातर्या-  
काशेऽव्याकृते श्वसिति सत्तां प्राप्नोति सूत्रात्मा स जीवसंघो यः स  
मातरिश्वा प्रथमं कार्यं ज्ञानक्रियाशक्तिरित्यर्थः । दधाति विधारयति  
सूत्रात्मजनकत्वेन जगत्कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मूर्तामूर्तविलक्षणमीशशब्दार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थमाह—तदीश-  
स्वरूपमेजति मूर्तरूपेण कम्पते तदीश्वरस्वरूपं नैजति नैजत्याकाशा-  
दिरूपेण तदीशस्वरूपं दूर एकस्य मूर्तस्यापेक्षया मूर्तान्तरेण रूपेण  
तदु ईश्वरस्वरूपमेवान्तिके सर्वस्यापि समीपे । तदीश्वरस्वरूपमन्तर्म-  
ध्येऽस्य जगतः सर्वस्य निखिलस्य तदु सर्वस्यास्य व्याख्यातं बाह्यतो  
बहिरपि ॥ ५ ॥

तृतीयपादार्थमाह—यस्तु । तुशब्दो जगद्दृष्टिनिवारणार्थः । यो विरक्तो  
मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि स्पष्टम् । आत्मन्येवास्मिन्मीशस्वरूप आनन्दात्मनि

स्वर्धज्योतिष्येव । आत्मेश्वरयोर्भेदनिवारणार्थं एवकारोऽनुपश्यतीशावास्यमित्यादिश्रवणानन्तरं मध्येवाध्यस्तानि सर्वाणि भूतानीमानीति साक्षात्करोति । भूतान्यध्यस्तानि निरात्मकान्यात्मनोऽन्तमिन्नानीति शङ्कां धारयति—सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमात्मानमपि सर्वेषु भूतेषु अस्तुतस्त्वहमेवैतेषु भूतेष्ववस्थितो न मत्तोऽन्यान्येतानि भूतानीत्यर्थः । चकारोऽनुपश्यतीति क्रियासमुच्चयार्थः । तद्दर्शनफलमाह—तत आनन्दात्मा चिदेकरसोऽहमस्मि सर्वाभिन्न इति विज्ञानानन्तरं न विजुगुप्सते किमपि न निन्दति स्तुतिनिन्दाश्चन्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—यस्मिन्नीश्वरस्वरूप आनन्दात्मनि सर्वाणि भूतानि । स्पष्टम् । आत्मैवाभूत्स्वं स्वं रूपं परित्यज्य कल्पितमकल्पितमानन्दात्मस्वरूपमेवामूत् । भूतानामानन्दात्मभवने कारणमाह—विजानत ईडात्मकमिदमहमस्मीति विज्ञानवतस्तत्रेडात्मविज्ञातृस्वरूपे देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये । क आक्षेपे । द्वैतभावो मोह आत्मावरणरूपः क आक्षेपे पूर्ववत् । शोको विक्षेपरूपो दुःखवृक्षस्य बीजस्वरूपः सोऽपि क आवरणविक्षेपयोरभावे स्तुतिनिन्दादिकं दूरापास्तमित्यर्थः । विजानत इति शब्दार्थमाह—एकत्वमनुपश्यतः । स्पष्टम् । ईश्वरस्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति विजानतः ॥ ७ ॥

आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्न ईश्वरस्याप्यात्मत्वाज्जीववच्छरीरादिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं साध्यसमत्वं चाऽऽह—स ईश्वरस्वरूपाभिन्न आत्मा पर्यगात्परितः समन्तादधिगतवान् । शुक्रं दीप्तिमदीदृस्वरूपमहमस्मीति । शुक्रविशेषणानि—अकार्यकायः सूक्ष्मदेहो न विद्यते यस्य तदकार्यं तत्र हेतुरव्रणं व्रणश्छिद्रं भेद इत्यर्थः । न विद्यते व्रणो यस्य तदव्रणम् । स्थूले सति सूक्ष्मस्यापि सुसंपाद्यत्वमित्यत आह—अस्त्राविरं स्त्रावानि शिरा न विद्यन्ते यस्य तदस्त्राविरं स्थूलशरीररहितमित्यर्थः । स्थूलशरीरराहित्ये हेतुः शुद्धं पुण्यपापादिरहितं पुण्यपापादिराहित्ये हेतुरपापविद्धं पापं दुःखहेतुरविद्या न तेन विद्धमपापविद्धं यस्मादेतादृशं शुक्रमहमस्मीति स जीवः पर्यगात्तस्मात्सोऽप्येवंविशेषणो न तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य संसारित्वमित्यर्थः । अनेजदादिरूपं यदुक्तमीदृस्वरूपं तदेवायं जीवोऽधिगन्ता पुंलिङ्गत्वेनोक्तोऽतस्तल्लिङ्गमुररीकृत्याऽऽह—कविः क्रान्तदर्श्यहं ब्रह्मात्माऽपेतसमस्ताविद्योऽस्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । मनीषी सर्वस्य हृदि सत्त्वेन मनसो निय-

न्तुत्वात्तदीयामिप्रायोऽस्यास्तीति मनीषी । परिभूः परितः सम-  
न्ताद्भवति विविधै रूपैरविद्यावशादिति परिभूरविद्यां वा परिभाव-  
यतीति परिभूः स्वयंभूः कारणान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव भवतीति स्वयं-  
भूरविद्यादशायां याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थांश्चे-  
तनाचेतनात्मकविविधपदार्थान्यदधाद्विविधं कल्पितवान् । ज्योतिष्टोमे-  
नैव स्वर्गो न कृष्यादिनेत्यादिना शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सराभिधा-  
भ्योऽस्मिन्नस्मिन्काल इदमिदं भविष्यतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं यस्तुक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारे  
च नात्यन्तं प्रीतिर्मास्तमुररीकृत्य द्वितीयं मन्त्रं चार्थाद्याकर्तुमाह—अन्धं  
तमः । अहंममाभिमानरूपं प्रविशन्ति प्रकर्षेणाधिगच्छन्ति । के, ये धना-  
भिलाषिणः प्रसिद्धा द्वितीये मन्त्रेऽधिकारिणोऽविद्यां कर्मविधिनि-  
ष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादि उपासते तदेकनिष्ठाः सन्तो विद्यामनुतिष्ठन्ति ।  
ननु तर्हि त्याज्यं कर्मोपास्याश्च देवता अथवाऽहं ब्रह्मास्मीति वक्तव्य-  
मित्यत आह—ततस्तस्मादुक्ताद्भूय इवाधिकमिव ते देवतोपासका मुखतो  
ब्रह्मवादिनो वाऽनुत्पन्नसाक्षात्काराः कर्मत्यागिनस्तमोऽहंममाभिमानरूपं  
प्रविशन्तीत्यनुपङ्गः । य उ ये तु विद्यायां देवताज्ञाने केवल आत्मज्ञाने  
वा रतास्तदेकनिष्ठाः ॥ ९ ॥

ननूमयोर्निन्दायामुभयमप्यफलमित्यत आह—अन्यदेव । कर्मणः फला-  
त्पितृयाणलक्षणात्पृथगेव देवयानलक्षणमात्मप्राप्तिलक्षणं वा । अन्य-  
च्छब्देन सफलत्वमेवशब्देनाङ्गाङ्गिभावनिषेध आहुः कथयन्ति । विद्यया  
देवताज्ञानेनाऽऽत्मज्ञानेन वाऽन्यद्विद्याफलात्पृथग्भूतम् । अत्रैवकाराभा-  
वादात्मज्ञानोत्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते । आहुः कथयन्त्यविद्यया  
द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मणेत्यस्ति विद्याकर्मणोः फलम् । नचात्राङ्गाङ्गिभा-  
वोऽपि शङ्कनीयः । अन्यदन्यच्च तदित्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तः ।  
मन्त्रद्रष्टुरिदं वाक्यम् । धीराणां पूर्वोत्तरतन्त्रन्यायकुशलानां वेदविदाम् ।  
तानाह—ये गुरवो नोऽस्मभ्यमेतद्ब्रह्म कर्मसहितं विचचक्षिरे व्याख्यात-  
वन्तः ॥ १० ॥

एवं पक्षद्वयं च वैधत्वादिना सफलं चाभिधायेदानीं देवताज्ञानस्य  
शाब्दस्य वा ब्रह्मज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमाह—विद्यां च देवता-

ज्ञानं कोमलं ब्रह्मज्ञानं वा । अविद्यां च द्वितीयमन्त्रोक्तानि कर्माणि ।  
 चकारावुपायोपेयभावेन समुच्चयार्थैः । यः संजातवैराग्यः कर्म परित्य-  
 क्तमशक्तोऽन्तरालावस्थस्तत्कर्म ज्ञानं च वेद जानाति । उभयमुक्तमुपा-  
 योपेयभावेन सह कर्मोपायो ब्रह्मज्ञानमुपेयमिति मिलितम् । एवमुपायो-  
 पेयज्ञानवतः फलमाह—अविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मज्ञानेन संयोग-  
 प्रथक्त्वन्यायेन मृत्युमात्मज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च  
 दुःखकारणं तीर्त्वाऽऽत्मज्ञानोत्पादेनातिक्रम्य विद्ययाऽहं ब्रह्मास्मीति  
 साक्षात्कारेणामृतं ब्रह्मात्मत्वमश्नुते व्याप्नोति स एव भवतीत्यर्थः । यदा  
 तु ज्ञानकर्मणोरेव समुच्चयो न तु तज्ज्ञानयोस्तदोपायोपेयशब्दौ विहा-  
 याऽऽत्मज्ञानशब्दस्थले च देवताज्ञानमिति शब्दं पठित्वा—आभूतसं-  
 पूर्वं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति न्यायेनामृतं ब्रह्मलोकमिति व्याकु-  
 र्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं व्याकृताव्याकृतयोरुपासनस्य समुच्चयार्थमाह—अन्धं तमः  
 प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां  
 रताः । अन्यदेवाऽऽहुः० अश्नुते । असंभूतिम् । संभूतिः सम्यग्भवनमुत्प-  
 त्तिर्यस्य तत्कार्यं संभूतिः । तद्व्यतिरिक्तामव्याकृतरूपामसंभूतिं कारणं  
 संभूत्यां कार्यं व्याकृते संभवाद्याकृतोपासनादसंभवादव्याकृतोपासना-  
 त्संभूतिमव्याकृतं विनाशेन विनाशवतः कार्यस्योपासनेन संभूत्या  
 सम्यग्भवति यस्मात्कार्यं तत्कारणमव्याकृतं संभूतिस्तदुपासनेन शेषं  
 कर्म देवताज्ञानसमुच्चयवन्मन्त्रत्रयेऽपि व्याख्येयम् ॥१२॥१३॥१४॥

कार्यकारणात्मादित्यमण्डलस्थः पुरुषः समुच्चयद्वयेनापि संप्राप्योऽत-  
 स्तत्प्रार्थनामन्त्राः—हिरण्मयेन । सुवर्णविकारेणेव ज्योतिर्मण्डलेन  
 पात्रेण शरावसदृशेन घटस्येव सत्यस्य बाधरहितस्यापिहितमाच्छा-  
 दितं मुखं प्रतीकं प्रधानभूतं तद्विरण्मयं पात्रं त्वं कार्यकारणात्मा  
 पूषन्हे पुष्टिकारिन्नपावृण्वपसारय । अपसारणे कारणमाह—सत्यधर्मा-  
 यावितथभावाय भवते दृष्टये दर्शनार्थं तव दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं तत्संबोधनानि कार्यान्तरार्थं पूषन्हे पूषन्नेकर्ष एकश्चासावृ-  
 षिश्रैकर्षिस्तत्संबोधनमेकर्ष एकाकित्वेन गन्तः । यम हे नियन्तः ।  
 सूर्य हे सुष्टुगमन प्राजापत्य हे प्रजापतेरपत्यभूत । इदानीं कार्यमाह—  
 व्यूह, उपसंहर रश्मीन्किरणान्समूह सम्यक्स्वात्ममात्रं कुरु तेजश्चन्द्रम-

ण्डलम् । तत्रापि प्रयोजनमाह—यत्प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिः-  
स्वभावं कल्याणतममतिशयेन कल्याणमानन्दात्मरूपं तदुक्तं ते तव  
पुनस्तेशब्द उपचारनिवारणार्थः । पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टृदृश्य-  
प्रयुक्तं भेदं वारयति—यः प्रसिद्धोऽसावादित्यमण्डलस्थः परोक्षोऽसौ  
शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः परिपूर्णः स उक्तो यः प्रसिद्धः स एवाहम-  
स्मत्प्रत्ययालम्बनोऽस्मि भवामि ॥ १६ ॥

एते मन्त्रा हिरण्मयेनेत्यारभ्य पठिताः समुच्चयानुष्ठायिनाऽसकृन्नित्यं  
पठनीयाः । अन्तकाले तु सर्वार्थानुसंधानपुरःसरमात्मानमादित्यरूपं  
ध्यात्वा वायुः प्राणरूपोऽनिलं बाह्यवायुं यात्विति शेषः । अमृतमान-  
न्दात्मरूपं सोऽहमस्मीति पूर्वेण संबन्धः । अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं  
प्रत्यक्षं मस्मान्तम् । मस्मान्ते यस्मात्तद्मस्मान्तं शरीरं स्थूलं पार्थिवं  
पृथिवीं यात्विति शेषः । ॐ ॐकाराभिधेयेशाभिन्नाऽऽत्मन्नादित्य  
कृतो संकल्पात्मन्स्मर मां त्वदुपासकं स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म  
श्व स्मर । स्पष्टम् । क्रत आदित्याभिन्न संकल्पात्मन् । हे जीवाऽऽत्मानं  
स्मर स्पष्टम् । आत्मना कृतं स्मर ॥ १७ ॥

उपास्यां देवतां संप्राथर्यं कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—अग्ने हेऽग्ने  
नय प्रापय सुपथा सम्यङ्मार्गेण राये सुवर्णार्थं कर्मफलभूतायेत्यर्थः ।  
अस्मान्समुच्चयानुष्ठातृन्विश्वानि सर्वाणि देव हे देव वयुनानि ज्ञानानि  
विद्वद्भ्रानन्युयोधि वियोजयास्मदुपासकेभ्यो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं  
भूयिष्ठामतिशयेनाधिकां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम विधा-  
स्यामः सर्वदा कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका संपूर्णा ॥

## अथ रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तमीशमखिलस्यान्तर्बहिश्च स्थितं  
यद्दूरे निकटे च यच्च सकलं यत्स्वप्रभं तद्विदुः ।  
अक्षागोचरमक्षचालकमहो येनेदमाच्छादितं  
स्वात्माभिन्नमुपासते विजयते रामाभिधं तन्महः ॥ १ ॥  
संसारबीजान्धतमिस्रनाशसर्वात्मताबोधजितारिषट्कम् ।  
आनन्ददं सर्वसुहृत्तमं तं सिद्धेश्वरं सद्गुरुवर्धमीडे ॥ २ ॥  
श्रीमच्छंकरभाष्यकृद्गुरुवरश्रीपादयुगं सदा  
ध्यात्वा हृत्कमले यथास्वमति तत्सिद्धान्तसूक्तीस्तथा ।  
टीका नैकविधा विचार्य कुरुते रामोऽथ माध्यंदिन-  
स्थेशाख्योपनिषद्रहस्यविवृतिं श्रीसिद्धसूनुः कृती ॥ ३ ॥

इह खलु सर्वेषां वेदानामद्वैते ब्रह्मणि पर्यवसानमिति राद्धान्तस्तच्च  
ब्रह्म यथोक्ताधिकारिणे कथनीयम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः  
स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति मुण्डको-  
पनिषद्युक्तत्वात् । प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्त-  
कारिणे । गुणान्वितायानुगताय नित्यं प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे । इति  
वचनाच्च । स चाधिकारश्चित्तशुद्धिं विना नोत्पद्यते । चित्तशुद्धिश्च  
स्ववर्णाश्रमोचितकर्माचरणेनेति प्रथमं कर्मकाण्डमेकोनचत्वारिंशदध्यायैः  
प्रतिपादितम् । अथेदानीं चित्तशुद्ध्यादियथोक्तगुणवन्तमधिकारिणमु-  
पदेष्टुं ज्ञानकाण्डमेतेन चरमेणाध्यायेनाऽऽरभ्यते । सेयमीशावास्योपनि-  
षद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्द-  
वाच्या । उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं पुनः । निहन्यविद्यां तज्जं  
च तस्मादुपनिषन्मतेतिवचनाच्च । अन्तर्भावितण्यर्थस्य विशरणार्थस्य  
सद्धातोः क्विपि रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां  
नाशयति । गत्यर्थस्य वा ब्रह्म प्रापयतीति । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्यु-  
पचारादुपनिषत्केवलस्य वा सदेरुपाऽऽत्मनः समीपे निषीदति प्रतिपाद-  
कत्वेनेत्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादक इति । एषां च मन्त्राणां कर्मसु न विनि-  
योगः । आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते । न हि  
वक्ष्यमाणलक्षणविशिष्ट आत्मा संस्कार्यः कर्ता मोक्ता वा । यो हि

यथोक्ताधिकारवानहं ममेदमिष्टसाधनं द्रुष्टं ब्रह्मवर्चसाद्यदृष्टं स्वर्गादि च फलमाप्नुयामिति मन्यते स कर्मण्यधिक्रियते । न हि स्वभावशुद्ध एकोऽशरीर्याकाशवन्निलैपोऽहमिति शास्त्रत आपातज्ञानवानपि कर्मणि प्रवृत्तो दृश्यते । किमुतापरोक्षज्ञानवानत एषां मन्त्राणामैकात्म्यतात्पर्य-कत्वम् । ईशा वास्यमित्युपक्रम्य सोऽसावहमित्युपसंहारः । अनेजत्तदे-जतीत्यभ्यासः । नैनद्देवा आप्नुवन्नित्यपूर्वता । तत्र को मोह इति फलम् । असुर्या नाम त इति भेददृष्टीनां कर्मकारिणां निन्द्यैकात्म्यदर्शनस्तुति-रथवा स पर्यगादित्यादिनैकात्म्यदर्शिन ऐश्वर्यवर्णनं सदर्थवादः । तस्मि-न्नपो मातरिश्वा दधातीत्युपपत्तिश्चेति पण्णां तात्पर्यलिङ्गानां दर्शनात् । तस्मादेते मन्त्रा भेदं निवर्तयन्तः संसारोच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वविज्ञा-नमुत्पादयन्ति । अत्र दुःखहेतुस्वाज्ञाननिवर्तनेच्छुरधिकारी । आत्मनो याथात्म्यमभिधेयं विषयः । याथात्म्यस्य तद्वाचकशब्दानां च प्रतिपा-द्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । स्वगताज्ञाननिवृत्त्या सत्स्वरूपानन्दावि-र्भावः प्रयोजनमित्यनुबन्धचतुष्टयम् । अथ मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः— ईशा वास्यमिति । ईष्ट इतीत् ईश ऐश्वर्यं क्विप् । तृतीयान्तमीशेति । ईश्वरेणेदं प्रत्यक्षं सर्वं भूतजातं वास्यं वासयोग्यमधिष्ठानेनाऽऽच्छादनीयं वा निवासार्थकाद्वसेर्वाहुलकादधिकरणे ण्यत् । आच्छादनार्थस्य वा वसे रूपं कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठीविकल्पात्पक्षे तृतीया यच्छब्दो भिन्नक्रमः । चस्त्वर्थे यथोक्तानुभवसाधनमाह । किंतु यज्जगत्यामित्यु-पलक्षणं ब्रह्माण्डे जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं तेन भूतजातेन त्यक्तेन न ममेति त्यक्तस्वीयत्वसंबन्धेन संन्यासेन यत आच्छादनीयमतो यत्किंच यावज्जगत्यां जगत्तेन त्यक्तेन नामरूपत्यागेन तद्बुद्ध्या गृहीतेनेति वा भुञ्जीथाः पूर्वोक्तमात्मानमनुभवेः । वा यदृच्छाप्राप्तभोगाननुभवेः । स्वात्मानं जननमरणादिदुःखात्पालयेथा वा स्वसुखमनुभवोरिति वा । एतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीतिश्रुतेस्त्यागेनैके अमृतत्व-मानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्तीतिश्रुतेश्च संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्युक्तेश्च ।

यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इत्युक्तत्वाद्धारं विना संन्यासे कृते प्रत्यवायापत्तिरित्यभिप्राये-

णाऽऽह—मा गृधो माऽभिकाङ्क्षीः । स्वदित्यनर्थकोऽप्यर्थको वा । कस्यापि स्वस्य परस्य वा धनं भोग्यविषयजातम् ब्रह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षोर्चरन्तीति त्यक्तैषणस्यैव संन्यासेऽधिकारात् । यद्वा स्वदिति वितकं लोके कस्येदं धनं न कस्यापि न हि लोके नियतस्वामिकं किञ्चिदपि विषयजातं दृश्यते । प्रश्ने वा । अधिष्ठानेनाध्यस्तस्य स्वस्वामिभावायोगात्कस्येदं धनमित्यर्थः । अतो माऽभिकाङ्क्षीः । केवलेच्छयैव विषयाणामवश्यप्राप्त्यभावान्ममेदमिति रक्षितानां च स्थैर्याभावाद्दिनाशो दुःखप्राप्तेश्च विषयेच्छात्यागपूर्वकसंन्यासिना ब्रह्मणः सर्वान्तरस्थत्वं ज्ञेयमिति भावः । अथवा स्वात्मना विभुनाऽधिष्ठानेन ज्ञातेन रज्ज्वादिनाऽध्यस्तसर्पादिभासवदध्यस्तजगद्भास आच्छादिते दूरीकृते सति स्वातिरिक्तस्य विषयस्याभावादिच्छानुत्पत्तेः स्वात्मनैव स्वसुखमनुभवनीयमिति तात्पर्यम् । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेप ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः । वासिष्ठे समाधुत्थितस्य कचस्य—किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामित्यजामि किम् । आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथेति वाक्याच्च ॥ १ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

छाद्यं मयेशेन समस्तमेतज्ज्ञात्वेति संन्यस्य सुखं हि भोग्यम् ।  
धनस्य गृह्णि न कुरु त्वमन्यत्स्वतोऽस्ति किं कस्य धनं त्रिलोक्याम् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः प्रथमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

त्यक्तैषणस्य संन्यासेऽधिकार इति श्रुत्वेषणात्यागसाधनं प्रष्टुकामस्य श्रोतुः प्रश्नात्पूर्वमेव सर्वज्ञा श्रुतिश्चित्तशुद्धिरीषणात्यागोपाय इत्यभिप्रायेण चित्तशुद्धयर्थं त्वया तावत्कर्माणि कर्तव्यानीत्युपदिशति । अथवाऽऽत्मतत्त्वमुपक्रम्य स्वानुभवप्रदर्शनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रष्टुमिच्छन्तं तमुपदेष्टुकामा श्रुतिः शुद्धचित्तस्यैव श्रवणेऽधिकारादधिकारसिद्धये पूर्वं तत्साधनमुपदिशति—कुर्वन्निति । एवमशब्दो भिन्नक्रमः । इह नृलोके कर्माण्येव केवलानि न तु फलेच्छां कुर्वन् । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति भगवतोक्तत्वात् । फलेच्छेव बन्धनकर्त्रीति भावः । त्वं जिजीविषेज्जिजीविषेः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । मवाञ्जिजीविषेदिति वा । शतं समा इत्युपलक्षणं सर्वस्य पुरुषायुषस्य यावदायुरित्यर्थः ।

अनेन मनुष्यस्यैव कर्माद्यधिकार इति सूचितम् । जीवनेच्छोक्त्या संन्यासाधिकाराभावो न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्यादरण्यमियादिति श्रीभगवत्पादैरिच्छारहितस्यैव संन्यासेऽधिकारस्योक्तत्वादरण्यं स्त्रीजना-संकीर्णमाश्रमं संन्यासमित्यर्थः । ननु यदि फलेच्छाया अभावस्तदे-ष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्माणि प्रवृत्तिरेव न स्यादिति चेत्सत्यं भगवद्धीनोऽहं तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति गीतायामुक्तत्वात्तदाज्ञोल्लङ्घने प्रत्यवायोत्पत्त्या ममानिष्टं स्यादतोऽवश्यं मया कर्माणि कर्तव्यानीत्येवं निश्चयेन नित्यनैमित्तिकादिकाम्यकर्मसु प्रवृत्तेः सूपपन्नत्वात् । ननु कर्मणा बन्धः स्यादिति चेन्न । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुष इति भगवतोक्तत्वान्निष्कामकर्मणा मुक्तिरेवेत्यभिप्रायेणाऽऽह—एवं निष्कामकर्माणि कुर्वतस्त्वयि तव विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । वृक्षे शाखेतिवदधिकरणत्वविवक्षया वा सप्तमी । नरे नृदेहधारिणि कर्म न लिप्यते । कर्मफललेपो न स्यात् । किंतु चित्तशुद्धिद्वाराऽधिकारसंपत्त्या ज्ञानसिद्ध्या मुक्तिरेव स्यादिति भावः । अनेन मनुष्यस्यैव कर्मफलसंबन्ध इति बोधितम् । अधिकार-संपादकचित्तशुद्धेः कर्मातिरिक्तसाधनासिद्धत्वं दर्शयति—इतो निष्काम-कर्माचरणादन्यथा प्रकारान्तरं तव मुमुक्षोर्नास्ति येन त्वं शुद्धचित्तः सन्नधिकारी भविष्यसीत्यर्थः । आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानस इति श्रीरामगीतायामुक्तत्वात् । स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् । साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयमिति भगव-त्पादोक्तेश्च । यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति तात्पर्यम् । तावत्क-र्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भागवतात् ॥ २ ॥ अत्रायं संग्रा-हकः श्लोकः—

निष्कामकर्माणि तु यावदायुस्त्वमिच्छ कर्तुं खलु यन्मुमुक्षुः ।

एवं तव स्यान्न फलेन लेपो न चित्तशुद्धावितरः प्रकारः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रो द्वितीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

साधकस्य निष्कामकर्मस्वधिकार इत्युक्तमर्थं काम्यकर्मपराणा बल-वदनिष्टफलकथनध्याजेन काम्यकर्मनिन्दया प्रबलयति—असुर्या इति । असुर्या असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषका ज्ञानहीनाः केवल-प्राणपोषिणो देवा अप्यसुरा एव । अन्येष्वपि वृश्यत इत्यत्रापिशब्दस्य

सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्—रमधातोरपि ङः । तेषामिमेऽसुर्याः । तद्धिता इति बहुवचनस्यानुक्तसंग्रहार्थत्वादिदमर्थं यत् । नामप्रसिद्धाः । ते यच्छब्दस्थाने तच्छब्दः । ये लोका लोक्यतेऽनुभूयते कर्मफलं येषु ते लोका जन्मानि स्थानानि वा तिर्यगादीनि नरकादीनि चान्धेन तमसा विचारशून्यत्वात्स्वामाविकेनाज्ञानेनान्धतामिस्त्रेण वाऽऽवृता आच्छादितज्ञाना निरिन्द्रियप्रचारा वा तान्पूर्वोक्तोभयविधेष्वन्यतरान्स्वकर्मानुसारेण तत्रोत्पद्यते ते जना नराः प्रेत्यापि मरणं प्राप्य पुनरपि गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दोक्तान्निर्दिशति—ये के च । अनेन जातिगुणादिनिरपेक्षत्वं सूच्यते । आत्महनो यथा गुरुणामवज्ञाकारी गुरुघातीत्युच्यते तथाऽतिपूज्यस्य सर्वप्रकाशकस्याप्यात्मनो देह एवाहं नाऽऽत्मा कश्चनास्तीत्यवज्ञाकारिण आत्मघातिनस्ते । अनेन देहान्तरप्राप्तिरपि नरदेहकृतसंचितकर्मबीजनिबन्धनेति सूचयति । पृवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ १ ॥ नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति च मुण्डकोपनिषद्भुक्तत्वात् । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २ ॥ इति भगवद्वाक्याच्च । प्राणपोषणार्थं नानाविधकाम्यकर्मपराणां पुनः पुनः संसरणेन मुक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

स्वात्मानभिज्ञा निजघातिनस्ते प्रमीय मर्त्या असुपोषिभोग्यान् ।  
विचारशून्यानतिदुःखयुक्तान्प्रयान्ति देहान्खरनारकादीन् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।  
मन्त्रस्तृतीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

कीदृशः स आत्मा यस्याज्ञानेन जनाः संसरन्तीत्याकाङ्क्षायामाह । अथवा येनेश्वरेण सकलमाच्छादितं तस्य स्वरूपमाह । यद्वाऽनुभवसाधनं प्रदर्शोपक्रान्तमात्मस्वरूपमुपसंहरति । अथवाऽन्ययव्यतिरेकाभ्यां निष्कामकर्मणः श्रवणाधिकारसाधनत्वं प्रदर्श्य श्रोतव्यमात्मतत्त्वमुपदिशति—अनेजदिति । नैजति चलति तदनेजत्स्वावस्थाप्रच्युतिश्चलनं तद्द्विजितम् । अनेन बाल्यादीनां जाग्रदादीनां चाभावः । बाल्यादिष्वपि

जाग्रदादिषु तथा सर्वास्वप्नस्थास्वपि ध्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा स्वात्मानं प्रकटी करोतीति भगवत्पादैरुक्तत्वात् । एकमद्वितीयम् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अथैकं सर्वदैकरूपं वृद्धयपक्षयविपरिणामशून्यं मनसो जवीयः संकल्पलक्षणादतिचञ्चलान्मनसोऽपि जवीयो वेगवत्तरम् । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेतिश्रुतेः । देहस्थस्यापि मनसः क्षणाद्ब्रह्मलोकगमने व्यापकत्वात्तत्र पूर्वगतमिवास्ति । परं त्वचिन्त्यत्वान्मनसा प्राप्तुमशक्यं न तु चक्षुरादिविषयवन्मनसा साक्षादनाप्यं यत एनदात्मस्वरूपं देवा द्योतनात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियाणि नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । अव्यपदेश्यत्वादिन्द्रियागोचरमित्यर्थः । अथवा मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेर्यन्मनसोऽगोचरं तदिन्द्रियाणां सुतरामगोचरम् । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिना मनःप्राणेन्द्रियाप्राप्यत्वस्य केनोपनिषद्युक्तत्वात् । पूर्वमनादि जन्मरहितमर्शत् । रिश हिंसायामित्यस्य शत्रन्तस्य रूपं न रिशदविनाशि धातोरिकारलोपश्छान्दसः । तदादिमध्यान्तविहीनमेकमिति श्रुतेः । तद्ब्रह्म तिष्ठद्यापकत्वेन सर्वत्र स्थितिमत्सद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्कालवाय्वादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छतीव तेषां गत्याऽप्राप्यमित्यर्थः । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत इति श्रुतेः । मातरिश्वा देहान्तर्गता वायुस्तस्मिन्देहान्तर्विद्यमाने सत्यप आप्यन्ते प्राणादिसंज्ञा याभिस्ता आप आप्रोतेर्ह्रस्वश्चेति करणे क्रिप्ताः क्रियाः प्राणनादिचेष्टा दधाति धारयति । अथवा समिष्टयजुषि वातेधा इति सर्वकर्मणां वायुस्थत्वोक्तेरपः श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः श्रद्धाजन्यत्वादापः कर्माणि स्वस्थानि तानि वायुस्तत्र ब्रह्मणि दधाति स्थापयति कर्मणां परमं निधानमित्यर्थः । अथवा तत्रान्तर्यामिणि सति वायुः सूत्रात्मा तपनवारिदादीनां कर्माणि तपनवर्षणादीनि । वायुना हि गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः क्रियाशक्तिमत्त्वाद्दधाति विभज्य धारयति । अन्तर्यामितया तस्यैव सर्वेशत्वाद्दन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वान्तर्यामित्वेन यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तस्यैव सर्वनियामकत्वोक्तेर्भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतेश्च स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति शारीरब्राह्मण उक्तत्वाच्चाचिन्त्यमव्यपदेशं पद्मभाववि-

काररहितं सर्वदैकरूपं सर्वान्तर्यामि सर्वचालकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥  
अत्रार्थ संग्राहकः श्लोकः—

अकम्पमेकं मनसस्तरस्वि न देवता आपुरनाशि पूर्वम् ।

तिष्ठत्तदस्येस्यपि धावतोऽन्यान्वायुर्हि कर्माणि दधाति तत्र ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विधृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रश्चतुर्थः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तमर्थमन्योऽपि मन्त्रो बदति । अथवाऽऽत्मतस्वस्यातीतमन्त्रोक्त-  
सुप्प्राप्तत्वान्तर्यामित्वध्यापकत्वानुवादेन तस्यैव सर्वात्मकत्वं सुखप्राप्यत्वं  
च श्रुतिरुपपादयति । नात्र पुनरुक्तिर्न मन्त्राणां जामितादोष इति मग-  
धत्पादेरुक्तत्वात् । जामिताऽऽलस्यम् । रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नाऽऽया-  
तीत्यनलसा श्रुतिः सकरुणा मातेव पुनः पुनरुपदिशति—तदेजतीति ।  
तत्प्रकृतमात्मतस्वमेजति चलति जङ्गमं तन्नैजति न चलति स्थावरम् ।  
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति श्रुतेः । तदात्मतत्त्वं दूरे विप्र-  
कृष्टे तदु उ एवार्थं यद्दूरस्थं तदेवान्तिके समीपे समीपस्थमपि तदेव  
दूरस्थमन्तिकस्थं ब्रह्मैव सर्वगत्वात् । अथवा सर्वरूपत्वाददूरस्थम-  
न्तिकस्थं च ब्रह्मैव । अथवाऽज्ञानिनां वर्षकोटिभिरप्यप्राप्यत्वा-  
द्दूर इव स्थितम् । आत्मज्ञानिनां तु समीप एवाऽऽत्मत्वेन हृत्स्थत्वा-  
स्तुप्रापं तद्ब्रह्मास्य प्रत्यक्षस्य सर्वस्य भूतजातस्यान्तरभ्यन्तरेऽन्तर्यामित्वे-  
नास्ति । तदु तदेव सर्वस्यास्य बाह्यतो बाह्यप्रदेश उत्तमपुरुषत्वेन सार्ध-  
विभक्तिकस्तसिः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति  
श्रुतेः । बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं  
चान्तिके च तदिति । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।  
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति च गीतावाक्याच्च ॥ ५ ॥

अत्रार्थ संग्राहकः श्लोकः—

ब्रह्मैव तत्स्थावरजङ्गमात्म स्वाज्ञानिनां दूर इवाप्रकाशम् ।

तज्ज्ञानिनां भाति सदा समीपे विश्वस्य चान्तश्च बहिस्थितं तत् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विधृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः पञ्चमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह—यस्त्विति । यस्तु तुशब्दो वैलक्षण्यद्यो-  
तको यः पुनर्लोकविलक्षणदृष्टिः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्ता-  
न्यात्मज्ञात्मनि सुपां सुलुगिति डेलुगधिष्ठानरूप एवानु गुरूपवेशान-

स्तरं पश्यत्यवलोकयति च परं सर्वभूतेषु तेष्व्वात्मानमनु कारणात्मनाऽनु-  
गतं पश्यत्यनुभवति । तत एकात्म्यज्ञानात्स पुरुषो न विचिकित्सति  
संशयं न प्राप्नोति । संशय उभयकोटिकं ज्ञानं द्वैतं पश्यतो भवति  
नत्वैकात्म्यज्ञस्येति भावः । यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं  
भूतभग्यस्य न तदा विचिकित्सतीति बृहदारण्यकश्रुतेः । सर्वभूतस्थमा-  
त्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुनेति  
कैवल्यश्रुतेश्च । अस्या एव श्रुतेरुत्तरार्धं गीतायाम्—ईक्षते योगयुक्तात्मा  
सर्वत्र समदर्शन इति । छिद्यन्ते सर्वसंशयास्तस्मिन्दृष्टे परावर इति  
मुण्डकश्रुतेश्च ॥ ६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यः पश्यतीत्थं सकलानि भूतान्यात्मन्यथाऽऽत्मानमपीह विद्वान् ।

सर्वेषु भूतेषु स तत्त्ववेत्ता निःसंशयः स्यात्सकलैरनिन्द्यः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रः षष्ठोऽपि संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुनाऽऽत्मज्ञस्य स्थितिमाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्काले विजानत  
आत्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि न मद्य-  
तिरिक्तं किञ्चिदस्त्यहमेव सर्वरूप इत्यात्मैवाभूत्संवृत्तः । तत्र तस्मिन्काल  
एकत्वममैकात्म्यमन्वनुस्यूतं पश्यतोऽनुभवतो मोह आवरणरूपः कः  
किंनिमित्तकः शोकश्च विक्षेपरूपः कः किंनिमित्तक आत्मज्ञानेनावि-  
द्याया निरस्तत्वात्स्वरूपं जानतः समूलाविद्योच्छेदादावरणविक्षेपयोर-  
भावेन कामाद्यनुदयाज्जिवन्मुक्तिस्थित्या तूष्णींभूत आस्त इत्यर्थः । यत्र  
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तस्य निष्क्रियत्वाभिधा-  
नात् । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वा-  
क्याच्च ॥ ७ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सर्वाणि भूतानि मदात्मकानीत्येवंविदोऽभूत्सकलं यदात्मा ।

तदैकतां पश्यत आत्मरूपे मोहश्च शोकश्च भवेत्कथंस्वित् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः सप्तमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

आत्मज्ञस्थितिमुक्त्वा पुनरात्मस्वरूपं लोकोत्तरैश्वर्यप्रदर्शनेनोपसंहर्तुं  
वर्णयति—स पर्यगादिति । अत्र स इत्युत्तरार्धे च कविरित्यादिशब्दैः  
पुंलिङ्गत्वेन निर्देशाच्छ्लोकमित्यादीनि विशेषणानि पुंलिङ्गत्वेन विपरि-  
णम्यान्यथवा स इति शब्दो मित्तक्रम उत्तरार्धेन संबध्यते । यत्तदोर्नि-

त्यसंबन्धात् । यद्ब्रह्म पर्यगात्परिः सर्वतोभावे सर्वतो जगद्वाप्याऽऽसीत् ।  
शुकं शुद्धं दीप्तिमत्स्वप्रकाशम् । तमेव भान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा  
सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । अकायं सूक्ष्मदेहरहितमव्रणं व्रणः क्षतं  
तद्रहितमस्त्राविरं स्त्राविराः शिरा न सन्ति यस्य तन्निरवयवत्वादव्रणम-  
स्त्राविरमिति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरनिरासः । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थे-  
ष्ववस्थितमिति श्रुतेः । शुद्धं मायासंबन्धरहितं विरजः पर आकाशादिति  
श्रुतेस्तमसः परमुच्यत इति गीतावाक्याच्च । अपापविद्धं पुण्यमपि  
पुनरावृत्तिहेतुत्वात्पापमेव तेनोभयात्मकेनाविद्धमसंबन्धं स न साधुना  
कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतेः । नाऽऽदत्ते कस्यचि-  
त्पापं न चैव सुकृतं विभुरिति भगवद्वाक्याच्च । स एतादृशं ब्रह्मैव  
स्वशक्तिमादायेश्वरो भूत्वा कविरतीतानागतज्ञः । वेदाहं समतीतानि  
वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानीति गीतायामुक्तत्वात् ।  
मनीषी मनीषा जगत्सर्जनेच्छा तद्वान् । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये-  
येति श्रुतेः । अथवा मनोनियन्ता मनसो ये मनो विदुरिति श्रुतेः ।  
परिभूः परिरूपर्यर्थकः परि सर्वेषामुपरि श्रेष्ठत्वेन भवत्यस्तीति  
परिभूः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः ।  
स्वयंभूः स्वयमेव भवति न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः । अथवा येषामुपरि  
यश्चोपरि तत्सर्वं स्वयमेव भवतीति सर्वरूपः । याथातथ्यतो यथातथाभावो  
याथातथ्यं तेनेति याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थाश्वे-  
तनाचेतनरूपपदार्थान्वयदधाद्विभज्य दत्तवान् । शाश्वतीभ्यो नित्या-  
भ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो यो वै स संवत्सरः प्रजा-  
पतिः षोडशकल इति श्रुतेरचिन्त्यशक्तिमद्ब्रह्मेति भावः । अत्रार्थे  
श्लोकयोजना—यद्वापकं शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।  
कविः स धीमान्प्रवरः स्वयंभूः प्रजापतिभ्यो व्यदधाद्यथार्थान् ॥ १ ॥  
अथवा यथोक्तात्मज्ञस्योक्तानुवादपूर्वकमैश्वर्यमाह—सशब्द उत्तरार्धे-  
नैव संबध्यते यः शुकमित्यादि यथोक्तविशेषणविशिष्टं ब्रह्म पर्यगात्स-  
र्वभावेन ज्ञानवान् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात्स ब्रह्मज्ञः कविः क्रान्त-  
दर्शी । मनीषी द्वैतासंबन्धेन प्रशस्तबुद्धिमान्परितः सर्वमपि स्वयमेव  
भवतीति परिभूः सकलात्मकः । स्वयंभूर्ब्रह्मरूपो यथास्वरूपं तेन तेन  
रूपेणार्थान्पदार्थान्भोग्यविषयान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्यस्तादर्थ्यं चतु-  
र्थ्यनन्तवर्षोपभोगाय व्यदधात्स्वयमेव कृतवान् । यस्यानुवित्तः प्रति-

शुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्तेति  
श्रुतेर्ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति भावः ॥ ८ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यो ज्ञातवाञ्छुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्सकलः स्वयंमूर्खधाद्यथास्वं बहुकालमर्थान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णश्चाष्टमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उपक्रान्तमात्मतत्त्वमुपसंहृत्य यस्तूक्ततत्त्वानभिज्ञ ईषणात्यागामावेन  
संन्यासे च नाधिकारी संसारे च नात्यन्तं सक्तस्तं प्रति चित्तैकाग्र्यार्थ-  
मुपासनासमुच्चयं कथयिष्यन्प्रत्येकमुपासनां फलकथनव्याजेन निन्दति ।  
अथवोक्तात्मज्ञानस्याखिलश्रेष्ठत्वं तद्यतिरिक्तानां संसरणहेतुत्वप्रदर्शनेन  
ब्रूयति—अन्धं तम इति । ये नरा असंभूतिं सम्यग्भवनं भूतिरुत्पत्तिर्यस्य  
कार्यस्य तद्भिन्नां कारणरूपामव्याकृताख्यां प्रकृतिमुपासते चिन्तयन्ति  
तेऽन्धं तमोऽदर्शनात्मिकां प्रकृतिं प्रविशन्ति प्रकर्षेण विशन्ति पौराणि-  
कोक्तं प्रकृतिलयं प्राप्नुवन्ति । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ।  
ब उ । ये तु संभूत्यां प्रकृतिकार्ये हिरण्यगर्भाख्ये रता आसक्तास्तदुपा-  
सका इत्यर्थः । ते ततः प्रकृतिलयाद्भूय इवाधिकमिव स्वरूपाज्ञानेन  
संसरणहेतुत्वात्तमोऽणिमादिसिद्धिसमुदायं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥  
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अव्याकृतं हेतुमुपासते ये संप्राप्नुवन्ति प्रकृतौ लयं ते ।

प्रजापतिं कार्यमुपासते ये ते प्राप्नुवन्ति ह्यणिमादिसिद्धीः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो नवमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

व्याकृताव्याकृतोपासनयोर्भिन्नफलत्वे श्रुतिरार्यवचः प्रमाणयति—  
अन्यदेवेति । संभवात्संभूतिरूपकार्यप्रजापत्युपासनादन्यदेव भिन्नमेवाणि-  
मादिसिद्धिरूपं फलं तच्चज्ञा आहुर्वदन्ति तथाऽसंभवादसंभूतिरूपकार-  
णाव्याकृताख्यप्रकृत्युपासनादन्यत्प्रकृतिलयाख्यं फलमाहुः कथयन्त्युपा-  
स्योपासनयोरभेदविवक्षया संभवादसंभवादित्युक्तं ये ज्ञानिनो नोऽस्वभ्यं  
साध्यसतेऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाभावात्संप्रदानत्वम् । अस्मान्वा । अक-  
थितं चेति व्यापरद्वयार्थत्वाद्वा द्विकर्मत्वं तदुपासनाद्वयतत्त्वं विचक्षिरे  
व्याख्यातवन्तस्तेषां धीराणां वाक्यमिति शेषः । अथवा प्रसिद्धत्वाद्वा-

क्यमिति कर्मणोऽप्रयोग आख्यातोपयोग इत्यपादानत्वस्याविवक्षया शेषे षष्ठी धीरेभ्य इत्यर्थः । इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण क्यं ह्युभुम श्रुतवन्तः ॥ १० ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अन्यत्फलं कार्यमुपासतां स्यादुपासतां कारणमन्यदेव ।

एतस्य तत्त्वं विबुधा य ऊचुस्तेषां पुरा वाक्यमिति श्रुतं नः ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो दशमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

यत् एवमत उभयोः समुच्चयो युक्त इत्याह—संभूतिमिति । यः पुमा-  
न्संभूतिं चावर्णलोपः पृषोदरादित्वात् । असंभूतिं प्रकृतिमथवा सम्प-  
ग्मवत्पस्याः कार्यमिति संभूतिः कारणं पूर्वापरसंदर्मानुसारेण वक्तुर-  
भिप्रायस्याभिधानियामकत्वात्प्रकृतिस्तां च परं विनाशं च । चेत्यर्थे ।  
विनाशोऽस्यास्तीति विनाशं कार्यम् । अर्शाद्यच् । तदुभयं कार्यकार-  
णोपासनाद्वयं सह समुच्चितं फलदमिति वेद जानाति स विनाशेन  
हिरण्यगर्भाख्यकार्योपासनेन । मृत्युमनैश्वर्यादिदुःखजातं तीर्त्वाऽतिक्र-  
म्यासंभूत्या । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेण संभूत्याऽव्याकृताख्यकारणोपास-  
नेन । यथाऽस्मदपेक्षयाऽधिकजीवनेन देवा अमरास्तथाऽऽपेक्षिकममृतं  
प्रकृतिलयमश्नुते प्राप्नोति ॥ ११ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासने कार्यनिदानयोस्ते समाश्रिते वेद परस्परं यः ।

तत्राऽऽद्यया प्राप्य स ईश्वरत्वं द्वितीयया याति लयं प्रकृत्याम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णं एकादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुना कर्मणोपासनां समुच्चिचीषन्प्रत्येकमुभयं फलं प्रदर्श्य निन्दति ।  
अथवा व्याकृताव्याकृतोपासनयोः फलं प्रदर्श्य कर्मणां देवतान्तरोपा-  
सनानां च फलं दर्शयति—अन्धं तम इति । ये नरा अविद्यां विद्या  
ज्ञानं तद्भिन्नाऽविद्या तां कर्म केवलमुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति  
तेऽन्धं तमो जन्ममरणरूपं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति च उ ये त्वशुद्धचित्ता  
अपि कर्म न कुर्वन्ति किंतु केवलायां विद्यायां देवतोपासनायां एत  
आसक्तास्ते कर्माधिकारे सत्यपि कर्मत्यागेन प्रत्यवायरूपदोषयुक्ताः  
सन्तस्ततः कर्मानुष्ठातृभ्यो भूय इवाधिकमिव तमः संसरणलक्षणं यद्वि-

शान्तिं प्राप्नुवन्त्युपासनाफलं नाश्नुवते । किंतु संसरन्तीति भावः ॥१२॥  
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासते केवलकर्मजालं ये संसरन्तीह पुनः पुनस्ते ।  
तेभ्योऽधिकं यान्ति गतागतं ते उपासते केवलदैवतानि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।  
संपूर्णो द्वादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तार्थे श्रुतिविद्वद्रचः प्रमाणयति—अन्यदेवेति । विद्याया देवतो-  
पासनायाः फलमन्यदेव । विद्यया देवलोक इति श्रुतेर्देवलोकप्राप्तिल-  
क्षणं प्राज्ञा आहुः । तथाऽविद्यायाः कर्मणोऽन्यत्कर्मणा पितृलोक इति  
वचनात्पितृलोकप्राप्तिलक्षणमाहुर्दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च  
विद्येति श्रुतेश्च । एवंप्रकारेणोभयतत्त्वव्याख्यातृभ्यः पूर्वमस्माभिः  
श्रुतमस्तीति तात्पर्यं पदव्याख्या तु व्याकृताव्याकृतोपासनावन्मन्त्रे  
कृता ॥ १३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

बुधाः फलं कर्मण आहुरन्यत्स्याद्देवतोपास्तिफलं तथाऽन्यत् ।  
ये तस्य तत्त्वं गुरवो न ऊचुस्तेभ्यः पुराऽस्माभिरिति श्रुतं हि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।  
पूर्णत्रयोदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उभयोः समुच्चये फलमाह—विद्यां चेति । विद्यां च देवतोपासनाम-  
विद्यां च कर्म तदुभयं सह समुच्चितं फलदात्रिति यः पुमान्वेद सोऽवि-  
द्यया कर्मणा मृत्युं स्वाभाविकमज्ञानं विस्मरणलक्षणं तीर्त्वा दूरीकृत्य  
विद्यया देवतोपासनेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्धृत्तमृतमुच्यते  
यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः । अत्रार्थे श्लोकयोजना—यो देवतोपा-  
स्तिमथापि कर्म एकेन कार्यं पुरुषेण वेद । स्वकर्मणा मृत्युमतीत्य विद्वान्-  
न्स विद्ययाऽऽप्नोति हि वेदतात्वम् ॥ १ ॥ अथवा कर्मणामुपासनानां  
च फलं प्रदर्श्याऽऽत्मज्ञानेनैव दृढतकृत्यतेति श्रुतिरुपपादयति वक्तृतात्पर्य-  
स्याभिधानियामदात्वात् । विद्यामात्मज्ञानं च परमविद्यां च कर्ममृत्युमयं  
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति कर्माऽऽत्मज्ञानं च पूर्वापराधिकारभेदेन  
सहैकपुरुषकर्तव्यत्वेन समुच्चितं यो वेद सोऽविद्यया कर्मणोपासनाऽपि  
मानसं कर्मैव मृत्युं स्वरूपाविस्मरणहेतुं चित्तमलमनैकाग्र्यं तीर्त्वाऽतिक्र-  
म्य विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं मोक्षमश्नुते । तमेव विदित्वाऽपि मृत्युमेति

नान्यः पन्था विद्यतेऽयमाधेति श्रुतेः ॥ १४ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

कर्माऽऽत्मविज्ञानमपि क्रमेण संपाद्यमेकेन नरेण वेद ।

यः कर्मणा चित्तबिभृशुद्धिमाप्य स विद्ययाऽऽप्तोत्यमुतं हि विद्वान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णश्चतुर्दशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

प्रथमव्याख्यायामुक्तोपासनावान्योगी देवतामन्ते प्रार्थयते—वायुर-  
निलमिति । द्वितीयव्याख्यायां त्वात्मज्ञस्याऽऽप्तकामत्वेन देहान्तेऽन्यत्र  
गमनं नास्त्याप्तकामो भवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनी-  
यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । न च प्राथम्यं देवतान्तरं य एवं वेदाहं  
ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेस्तस्य सर्वात्मकत्वात्संकल्पत्वाच्च ।  
तमक्रतुः पश्यति बीतशोक इत्युक्तत्वात् । अत आत्मज्ञवन्नान्यस्यात्रैव  
कृतकृत्यतेति निर्देशयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तव्याकृताव्याकृतो-  
पासनावान्देवतान्तरोपासनावार्वाश्च लोकान्तरगमनयोग्यो योगी देवतामन्ते  
प्रार्थयेतेति श्रुतिरूपदिशति—वायुरिति । मम वायुः शरीरस्थः प्राणः  
प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरमुत्क्रान्तं सदमृतं मृत्युनाऽनाप्तं तानि मृत्युः श्रमो  
भूत्वोपयेम इति प्रकम्प्याथेममेव नाऽऽप्तोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः ।  
अनिलं सूत्रात्मानं प्राप्नोत्विति शेषः । यदा वै पुरुषोऽस्माँल्लोकात्प्रैती-  
त्यादिना वायोरेव परलोकप्रापकत्वोक्तेः । अथेदं स्थूलं शरीरं मस्मान्तं  
मस्मैवान्तः परिणामो यस्य तादृशं पृथिव्यंशत्वादत्रैव तिष्ठत्विति तात्प-  
र्यम् । ओमिति ब्रह्मनाम । अवति प्राप्नोति सर्वान्पदार्थानथवाऽवति  
रक्षति सर्वं भूतजातम् । अथवाऽवति दीप्यत इति स्वयंप्रकाशं ब्रह्म ।  
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति गीतावाक्यात् । तद्रूप  
क्रतो क्रतुर्यज्ञः । तद्धेतुत्वात्संकल्पोऽपि क्रतुः । यथा क्रतुर्भवति तत्कर्म  
कुरुत इति श्रुतेः । हे संकल्प स्मर । यन्ममेष्टं तत्स्मर । यं यं वाऽपि स्मर-  
न्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावित  
इति भगवद्वाक्यात्क्लिबे कुलपते प्राप्तुं योग्यो भवतीति क्लिप्किबिमागम-  
श्रृण्वन्दसस्तस्मै क्लिबे जशादेशोऽयस्मयादित्वेन पदत्वात् । मया प्राप्तुं  
योग्याय लोकाय क्रियार्थोपपदस्येति कर्मणि चतुर्थी तं दातुं स्मर  
स्मरणाविषयं कुरु कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं तत्स्मर स्मरेत्यस्य  
त्रिरावृत्तिः संभ्रमेण प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सूत्रं मरुद्यातु वपुर्ममेदं मस्मान्तमुर्वी प्रणवात्मकस्त्वम् ।  
संकल्प्य यत्कर्म कृतं मयेष्टं प्राप्यं च लोकं मम संस्मराद्य ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः पञ्चदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ कर्मकृत्सर्वाश्रमेषु परिचरितमग्निं प्रार्थयते—अग्ने नयेति । हे देव दीव्यति दीप्यत इति देवो द्योतनात्मकाग्नेऽस्मांस्त्वदुपासकान्सुपथा भक्तागतारहितेन मार्गेण राये भोग्याय फलाय मुक्तिरूपाय तादर्थ्यं चतुर्थी तदर्थं नथ प्रापय । यतो भवान्विश्वानि सर्वाणि वपुनानि ज्ञानानि कर्माणि वा विद्वाञ्जानन् । किञ्च जुहुराणं हुँः सनो लुक्छलोपश्चेति सिद्धं कौटिल्यं वञ्चनात्मकं व्यवहारार्थमाचरितमेनः पापमस्मदस्मत्तो गुयो-ध्यमिश्रितं कुरु नाशयेत्यर्थः । अमिश्रणार्थकाष्टुधातोरादादिकादपि बहुलं छन्दसीति श्लुरङ्गितश्चेति हेर्धिर्वा छन्दसीत्यपि स्वविकल्पान्छि-स्वामावेन गुणः । निष्पापत्वे मुक्तियोग्यत्वं स्यादिति भावः । यतोऽधुना धर्मं नमस्कारमपि कर्तुमशक्ताः शरीरापाटवास्किमुतान्यपरिचर्यामतस्ते तव भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेमोत्तमपुरुष आशी-लिङ्गो बहुवचनं छन्दस्युभयधेति सार्वधातुकत्वमङ्ङालोपः क्रियाम् । नमस्कारेण वै खल्वपीति वचनाद्भ्रमोऽस्तु नमोऽस्त्विति भ्रूम एतावतैव त्वं प्रसन्नो भवेति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ज्ञानानि सर्वाणि विदंस्त्वमग्ने संप्रापयाम्मान्सुपथा विमुक्तिम् ॥

कौटिल्यमेनः कुरु नः पृथक्त्वां कुर्मो नमोऽन्ते बहुधा स्ववाचा ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः षोडशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ पुनरादित्यान्तर्यामिपुरुषोपासनामभेदेन वर्णयन्नैकात्म्यमुपसंहरति—हिरण्मयेनेति । हिरण्मयेन हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयं तद्विष-प्रकाशात्मकं तेन पात्रेण पिबन्ति रश्मयो रसान्यत्र स्थितास्तेन बिम्बेन सत्यस्य । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेर्ब्रह्मणो मुखं मुखमिव मुखं प्रधानं रूपमपिहितमाच्छादितं सर्वजनैरज्ञातमस्ति । तथाऽपि यः प्रसिद्धोऽसौ प्राकृतजनानां परोक्ष आदित्ये सूर्यमण्डले स्वयंप्रकाशः सकलशक्त्याधारभूतः पुरुषः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशय इति श्रुतेः । अन्तर्याम्यस्ति स पुनरसावित्यनेनावधारणं स एव । अथवैतच्छब्दार्थोऽदः-

शब्दः । एष सर्वसमीपतरोऽहमिति प्रत्यक्षतः; स्वानुभवं श्रुतिरधि-  
कारिणे प्रदर्शयति । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुतेः ।  
ॐ ॐकारवाच्यं खमाकाशमिव व्यापकं ब्रह्माहमस्मीति भावः ।  
एवमेव स्वमपि ब्रह्मरूपोऽसीति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥ अत्रायं संग्राहकः  
श्लोकः—

तेजोमयेनापिहितं स्वरूपं सत्यस्य चिम्बेन सदा परं तु ।

मानावसौ यः पुरुषोऽस्ति सोऽहं ज्ञेयं विभु ब्रह्म सदांस्वरूपम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः सप्तदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

माध्यंदिनेशोपनिषद्ब्रह्मस्यप्रकाशकं श्लोकसमूहमेतम् ।

कृत्वाऽर्पितं श्रीगुरुपादपद्मे पठत्यजस्रं स विमुक्तिमीयात् ॥ १ ॥

ईशाख्योपनिषद्ब्रह्मस्यविवृतिं श्रीरामशर्माऽकृत

श्रीकृष्णात्रिकुलोद्भवः कविवरः श्रीसिद्धराजात्मजः ।

शाके खेटगुणाचलावनि १७३९ मिते यामीश्वरेऽब्दे मधौ

सेयं श्रीरघुवीरपादकमले भक्त्याऽर्पिता श्रीमति ॥ २ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालंकारहीरश्रीराजयोगिषरिष्ठश्रीसिद्धेश्वरसू-

रिसूनुना श्रीरामचन्द्रपण्डितेन विरचिता श्रीमाध्यंदिनीये-

शावास्योपनिषद्ब्रह्मस्यविवृतिः समाप्तिमगमत् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥



## आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

ॐ दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं समाप्तमथेदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते—ईशा वास्यमिति । ईशा वास्यमित्यादीनां मन्त्राणां यथाकथंचन कर्मसु विनियोगः किं न स्यादिति केनचित्पृष्ट पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यनेन षोडशर्चनेत्यादि । तत ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु प्रमाणतोऽविनियोगात् । यागकल्पनायां तु विशेषं परिहृत्यैव यागकल्पना सा भवति नेतरेति श्रीमगवच्छंकराचार्यो विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणीति प्रतिपादयति—ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वादिति । तमेवं सविस्तरं प्रतिपादयति—याथात्म्यमात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वादि वक्ष्यमाणं कर्मणा विरुध्यत इत्यतो युक्तस्तेषां कर्मस्वविनियोगः । न चैवलक्षणत्वं याथात्म्यमुत्पाद्यं संस्कार्यं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदात्मात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपयोगाद्गीतानां मोक्षधर्माणां चैतत्परत्वात् । तस्मादात्मनोऽपृथक्त्वाकर्तृत्वादि शुक्त्वादि नोपादाय तस्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि । यो हि वृष्टेन कर्मफलेन ब्रह्मवर्चसा वाऽवृष्टेन स्वर्गादिना वाऽनुमीयते तत्र च द्विजातिरहं लक्षणाद्याधिकारधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्वित्यधिकारविदो वन्दति । तस्मादेते मन्त्रा ह्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयाः स्वात्मविकाराज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । एवमुक्तविषयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः । अस्य कृत्स्नस्याध्यायस्य दृष्यद्ब्रह्मार्थवर्ण ऋषिः । आत्मा देवता प्रतिमन्त्रं चेशावास्यं कुर्वन्नेवासुर्यानामेति तिस्रोऽनुष्टुभ आत्मदेवत्या दृष्यद्ब्रह्मार्थवर्ण ऋषिः । अत्र च कंचन पुत्रं शिष्यं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा यथाशक्त्यनुष्ठितयज्ञादिना क्षपितकल्मषं नित्यानित्यवस्तुविवेकवन्तं देववशात्कथंचिदिहामुत्रार्थफलभोगविरागयुक्तं शमदमादिसंपन्नं मुमुक्षुं शिक्षयति । स्वयमाचार्यस्वरूपा सती श्रुतिराह—ईशा वास्यमिति । ईश ऐश्वर्येऽस्य क्विचन्तं तृतीयान्तं रूप मीशे-

तीष्ट इतीद् तेनेशिशिञ्जेशा तेन परमेश्वरेण परमात्मना सर्वजन्तूनामात्म-  
भूतेन स्वेनाऽऽत्मनेशा वास्यं वसनिवासे वास्यं निवसनीयं किमितीदं  
प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयमानं साक्षिदृश्यं चेदमात्मव्यतिरिक्तं सर्वमिदमीशा  
वास्यं सर्वेषु स्वकार्येषु स्वकारणभूते निवास्यम् । जगति पृथिव्यां जगत्यां  
जगत्पुपलाक्षिते जगति किंचेति चकारो भिन्नक्रमः । जगति व्यक्तं च  
लोकप्रसिद्धं वस्तुजातं तत्सर्वमीशा वास्यं निवास्यं स्वेनाऽऽत्मना निवा-  
स्वम् । किंच वस आच्छादनेऽहमेवेदं सर्वमिति परमसत्यरूपेणेशा पर-  
मात्मनाऽनृतमिदं सर्वं वास्यं छादनीयमाच्छादनीयं कार्यस्य कारणस-  
त्ताप्रकाशव्यतिरेकेणाऽऽरोपितस्याधिष्ठानप्रकाशव्यतिरेकेण पृथक्सत्ता-  
प्रकाशनाभावादेवेदं सर्वं जगदीशा वास्यम् । यतः प्रत्यगात्मनः सच्चि-  
दानन्दलक्षणपुरुषार्थरूपं स्वत एव सिद्धम् । तेन स्वस्मिन्नारोपितस्याह-  
मिदं ममेदमित्येवमनात्मकस्य सर्वस्यानर्थभूतस्य जगतस्त्यक्तेन त्यागेन  
सर्वाधिष्ठानभूतस्वरूपयाथात्म्यानुभवसामर्थ्यसिद्धेन त्यक्तेन त्यागे-  
नाऽऽत्मानं मुञ्जीथाः । भुजोऽनवन इत्यस्य रूपम् । पालनेऽपि च्छन्द-  
स्यात्मनेपदं भवत्यत आत्मानं मुञ्जीथाः पालयेथाः कृतं कृत्यं प्राप्तं  
प्रापणीयम् । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतेः । एवं त्यक्तेषणस्त्वं  
मा गृधः कस्यस्विद्धनम् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । कस्यस्वित्परस्य  
धनं मा गृधः । अभिकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाभिकाङ्क्षां मा  
कार्षीरित्यर्थः । स्वदिति निपातो वितर्कवचनः । अस्य संपूर्णकामत्वादे-  
वान्यार्थविषयाकाङ्क्षा किंनु कर्तव्या न कर्तव्येत्यर्थः । विचार्यमाणे तथा-  
विधस्यार्थस्याभावादेवाथवा मा गृधः कस्यचिद्धनमित्याक्षेपार्थो न  
कस्यचिद्धनमस्ति यद्बुध्येत । आत्मैव सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं द्वैत-  
मात्रं त्यक्तमत आत्मन एवेदमात्मन एव तु सर्वं परस्य कस्यचित्संब-  
न्धित्वेन प्रतीयमानस्य स्वयं संबधित्वमापादयितुमभिकाङ्क्षां मा कार्षीः  
स्वव्यतिरेकेणातो मिथ्याविषयं ग्रहं मा कार्षीरित्यर्थः । एवमात्मविदः  
पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य इत्येष  
वेदार्थः ॥ १ ॥

अथैतस्यार्थस्य ग्रहणस्य तु साधनत्वेनेदमुपादिशति—कुर्वन्नेवेहेति ।  
इह कर्मभूमौ शतं समाः शतं वर्षाणि जिजीविषेद्यदि भवाञ्जीवितुमि-  
च्छेत्तर्हि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव भवाञ्जिजीविषेच्छतं समा इति  
जीवतः पुरुषस्य जीवितं परमायुरनूद्य कुर्वन्कर्माणीत्यवधीयते । एवं

त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे नराभिमानीनि त्वयि ।  
 एवं जीवति सति कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः ।  
 नान्यथेतोऽस्ति । इतोऽस्माद्यथोक्तप्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति ।  
 एको ज्ञानमार्गो द्वितीयः कर्ममार्ग एवं प्रकारद्वयादन्यत्प्र-  
 कारान्तरं नास्तीत्यर्थः । देवताभक्तिरप्युभयात्मिकैव । अतो न  
 विरोधः । एवं चेदशुभं कर्म न लिप्यते । केचिदेवं योजयन्ति—  
 इह लोके कर्माणि यज्ञेन दानेनेत्यादिना मुक्तिसाधनत्वेन विहितानि  
 कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः संवत्सराणि जिजीविषेदिति व्यत्ययः ।  
 एवमिहैवं त्वयि वर्तमाने सति तव मुक्तिरस्त्विति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति ।  
 इतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्येतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तेर्ना-  
 भूता विशेषास्तथा मुक्तेर्न मार्गभेदोऽस्त्यपि त्वेक एव मार्गो ज्ञानलक्षणः  
 कर्म लिप्यते नास्ति येन प्रकारान्तरेण विद्यमानेन कर्म लिप्यते तथा  
 प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि  
 कुर्वन्नेव जिजीविषेदिति । कथं पुनरिदमवगम्यत आद्येन मन्त्रेण  
 ससंन्यासज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ज्ञानकर्मणो-  
 विशेषोपरोधं पर्वतसर्पपवदेवोक्तं न स्मरसि किमित्याद्युक्तम् । यो  
 जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन्नेवेति । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां  
 जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति । तेन  
 जीविते मरणे वा गृधिं मा कुर्वित्यरण्यमियादिति पदमतो न पुनरिया-  
 दिति व्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव  
 पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासपथश्च  
 तयोर्न्यास एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र  
 वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च सुभाषित इत्यादि  
 पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं श्रीवेदव्यासेन वेदाचार्येण । श्रीभगवता—  
 लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां  
 कर्मयोगेण योगिनामिति । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दाऽऽरभ्यते विद्वत्प्रशंसार्थम्—असुर्या नाम त इति ।  
 परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुषु रमन्त इति । तेषां  
 संभूता लोका असुर्या नामशब्दः प्रसिद्धवचनस्ते लोकाः कर्मफलानि  
 जन्मानि येषु लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति । अन्धेनादर्शनात्मकेन  
 तमसाऽज्ञानलक्षणेनान्धकारेणाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरांस्तौ-

ल्लोकांस्ते प्रेत्य मृत्वेमं देहं परित्यज्याभिगच्छन्ति । यथाकर्म यथाश्रुतं ते तान्गच्छन्ति । ते क इति तानाह—ये के चाऽऽत्महनो जना इति । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महननमात्मभेददर्शनं तत्कुर्वन्ति ते केऽविद्वांसः स्वस्वरूपाविदस्तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते न त्वात्महनः ॥ ३ ॥

तर्हि तत्कीदृशमात्मतत्त्वमिति तदाह—अनेजदेकमिति । आत्मदे-  
 षत्या त्रिष्टुप् । अतिवेगवान्वायुः प्रसिद्धस्ततो हि वेगवत्तरं मनस्ततोऽ-  
 प्यतिवेगवत्तरमात्मतत्त्वं कथं विरुद्धमिदमुच्यते निश्चलं जवीय इति ।  
 नैष दोषो निरुपाध्युपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिस्वरूपेणोच्यते—  
 अनेजदेकमिति । सोपाधिस्वरूपेणोच्यते—मनसो जवीय इति । मनसो  
 जवेनान्तःकरणस्य संकल्पादिलक्षणस्योपाधेरनुवर्तमानात्तत्र प्रवृत्तिश्च  
 व्यर्थं पुरतः पुरतश्चाऽऽत्मतत्त्वं प्रकाशत इति ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रसिद्धम् ।  
 इहैव दुःस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरसंकल्पनं नानागमनं क्षणमात्रा-  
 दित्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकाद्वि-  
 द्भ्रं गच्छति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्याभासो गृह्यते । अतो मनसो  
 जवीय इत्याह—किंच नैनद्देवा आप्नुवन्निति । एतदात्मतत्त्वं देवा  
 द्योतनसाधनत्वात्सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं चक्षुरादीन्द्रियाणि देवा नाऽऽ-  
 प्नुवन्न प्राप्नुवन्न विषयीकुर्वन्निति । प्रकाशविषयीकर्तुं वा श्रम एव  
 ततस्तेभ्यो मनो जवीयः । मनोव्यवहारो व्यवहितत्वात् । नाऽऽभासमा-  
 त्रमप्यात्मनो नैव देवतानां विषयो भवति यत्स्यान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पू-  
 र्वमेव गतं व्योमवद्यापित्वात् । सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मव-  
 र्जितं स्वेन नीरूपेणाविक्रियं सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनु-  
 भवतीवाविवेकिनां मूढानाभेकमनेकमिव प्रतिदेहं प्रत्याचक्षते स्वत  
 इत्येतदाह—तद्भावत इति । तद्यत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं तद्भावतो दूरं गच्छ-  
 तोऽन्यान्मनोवाग्निन्द्रियप्रभृतीनात्मविलक्षणानत्येत्यतीत्य गच्छतीव ।  
 इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठदिति । तिष्ठत्स्वयं सदित्यर्थः । तस्मिन्ना-  
 त्मतत्त्वे सति चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयत इति  
 मातरिश्वा सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः । यदा सर्वाणि कार्यकारणजातानि  
 यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ स  
 मातरिश्वा । अपोऽप इति कर्मनाम । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्ष-  
 णान्यग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशवर्षादिलक्षणानि यज्ञ-  
 दानहोमादीनि दधाति स्थापयति विभजतीत्यर्थः । समष्टिव्यष्टिरूपो

ह्यसौ वायुर्धारयतीति वा । मीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्याऽऽदिभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः । न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वोक्तोऽर्थः ॥४॥

कंचिद्विशेषं दर्शयन्नाह—तदेजति । यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन्सर्वाणि भूतानीत्यात्मदेवतास्तिस्रोऽनुष्टमः । तदेजति । तद्यत्प्रकृतमात्मतत्त्वं तदेजत्युपाधित एजति चलति । सन्नैजति । तदेव त्वात्मतत्त्वमतो नैजति नैव चलति । अचलमेव सच्चलतीव भवतीत्यर्थः । तद्दूरे । वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वात्तद्दूर एव । तत् उ एव अन्तिकेऽतिसमीपे विदुषामात्मत्वात्तदन्तिक एव । अत्यन्तसमीप एव न केवलं दूरेऽन्तिके तदन्तोऽस्य सर्वस्य जगतोऽन्तरात्मैव । एष त आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदेव सर्वस्य बाह्यतो व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादतो ज्ञानघन एवेति शासनान्निरन्तरम् ॥ ५ ॥

यस्तु शोधिततत्त्वंपदार्थो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तानि स्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मानं त्वामन्वन्वेति सदा पश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न प्रपश्यति । अपि त्वात्मन्यात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं तेषु सर्वेषु भूतेषु चाऽऽत्मानमनुपश्यति तेषामपि भूतानामात्मानमात्मतत्त्वं न पश्यति यथाऽस्य कार्यकरणसंघातरूपमात्मानं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतं सत्यं केवलम् । निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तानां स्थावरान्द्रानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं यस्तु पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति गुपू रक्षणे देहादिकं गोष्ठं न गच्छतीति वा । ज्ञानप्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्द्रष्टव्यं पश्यतो भवति । आत्मानमेव त्वनन्तेषु विशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न प्राणादिनिमित्तमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । सर्वासां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यमिति प्रदर्शयितुम्—यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति । यस्मिन्यथोक्त आत्मनि सर्वाणि भूतानि तान्येव भूतानि परमार्थदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः । परमार्थतो विजानत एवमात्मतत्त्वं विजानत एतत्तस्मिन्काले तस्मिन्नवस्थाविशेषे तत्र चाऽऽत्मनि को मोहः । मुह वैचित्ये को मोहः कः शोकः कः संसार एकत्वमनुपश्यतः । शोकमोहौ कामबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक

इति । शोकमोहधोरविद्याकार्ययोः संसारमसंसारमित्यज्ञानयोराक्षेपेण  
संप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥७॥

योऽयमतीतेन मन्त्रेणोक्त आत्मा किंलक्षण इत्यपेक्षायामयं मन्त्रः  
प्रवर्तते—स पर्यगादिति । आत्मदेवत्या जगती । स यथोक्त आत्मा पर्य-  
गात्परितः समन्ताद्गात्परितो गच्छति सर्वमवगच्छति व्याप्नोति च ।  
आकाशवद्यापी शुक्रं शुचं दीप्तौ शुचिमर्द्दीप्तिमदित्यर्थः । अकायमशरीरं  
लिङ्गशरीरवर्जितमव्रणमहतम् । अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा न विद्यन्ते यस्य  
तदस्त्राविरं कविः क्रान्तदर्शी नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी  
मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषामुपरि भवतीति  
परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । येषामुपरि भवति यश्चोपरि  
भवति स स्वयमेव सर्वो भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरः ।  
याथातथ्यतो यथातथा भाषो याथातथ्यं यथाश्रुतकर्मफलसाधनतोऽर्था-  
न्कर्तव्यपदार्थान्वयदधादकरोद्विहितवान्यथानुरूपं व्यधादित्यर्थः । शाश्व-  
तीभ्यः समाभ्यः संवत्सरात्मभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । अत्राऽऽद्येन  
मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागाज्ज्ञाननिष्ठोक्ता । प्रथमो वेदार्थः । ईशा वास्य-  
मित्यादिना मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति । अज्ञानिनां जिजीविषूणां  
ज्ञाननिष्ठासंभवे सति कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषेज्जिजीविषेरिति कर्म-  
निष्ठा । द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्चिरंतनयोर्मन्त्रः प्रदर्शितः—सोऽका-  
मयत जाया मे स्यादिति तस्याज्ञानिनः कर्माणि । मन एवास्याऽऽत्मा  
वाग्जायेत्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथा-  
चाऽऽत्मस्वरूपपावस्थानं जायाद्येषणासंन्यासेनाऽऽत्मविदा कर्मनिष्ठाप्रा-  
तिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शनात् । किं प्रजया करिष्यामो येषां  
नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना यज्ज्ञाननिष्ठासंन्यासिनस्तेऽसुर्या नाम  
त इत्यादिनाऽविद्वान्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनः स पर्यगादिति वदतो मन्त्रैरुपा-  
दिष्टो ? यत्र तत्राधिकृतान न कामिन इति । यथा च श्वेताश्वतराणां  
मन्त्रोपनिषदि—अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजु-  
ष्टमित्यादि विमज्योक्तम् । ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीवि-  
षवस्तेभ्य इदमुच्यते—अन्धं तम इत्यादिना । कथं पुनरिदमवगम्यते  
साध्यसाधनभेदोपमर्शनम् । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।  
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र  
केनचिदपि कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा स मूढः समुच्चिषीषति । भवतु

समुच्चिचीषयाऽविद्विन्निन्दा । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तद्विहोच्यते । देवं विसं देवताविज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तेन परमात्मविज्ञानं विद्यया देवलोक इति पृथक्फलाश्रयणात्ततो ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया निन्दापरैकैकस्य पृथक्फलाश्रयणाद्विद्यया तदारोहन्ति विद्यया देवलोकः । तत्र दक्षिणा यन्ति कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामिवात् ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । षडनुष्टुभ आत्मदेवत्याः । अन्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के येऽविद्यामविद्या कर्मेत्यर्थः । अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणाभेव केवलामुपासते । तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततो मूय इव ते तमः । ततस्तस्मादन्धात्मकाद्भूय एव बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ते क इति । य उ विद्यायां रता ये तु कर्म हित्वा य उ एव विद्यायामेव रता ज्ञान एव रतास्ततो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति । अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जना इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चये कारणमाहान्यथा फलेषु फलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादिति—अन्यदेवाऽऽहुरिति । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुः । अन्यदेवाऽऽहुरविद्यया कर्मणाऽन्यदेव फलं क्रियते इत्याहुर्वेदाः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादयः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनं शुश्रुम । य आचाषां नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचक्षिरे ष्वाख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्त एवं विद्यां चाविद्यां चेति देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तद्वेद तदुभयं ज्ञानं कर्म च सहैकेन रूपेणानुष्ठेयं यो वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबन्धक्रमेण किं स्यादित्युच्यते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति । अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वामाविकं राग्नतः क्रियमाणं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं तदुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया वेदान्तज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते ध्याप्नोति । तद्वदत्रामृतमश्नुते यद्वेवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना ध्याकृताध्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—

अन्धं तम इति । अन्धं तमः प्रविशन्ति के येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः प्रक्रियते कार्यं यथा प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यां तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिकारणमविद्यां कामकर्मबीजमूतामदर्शनात्मिकामुपासते ते तदनुरूपमेव फलं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के ये उ एव संभूत्यां रताः संभूत्यां कार्यब्रह्माणि हिरण्यगर्भाख्य एव रतास्ते ततो भूय इव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथाधुनोपासनयोः समुच्चयकरणायावयवफलभेदमाह—अन्यदेवाऽऽहुरिति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुर्वेदाः । तथाऽन्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमाहुः । अन्धं तमः प्रविशन्तीति शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीरा ये नस्तद्विचचक्षिरे । य आचार्या धीराणां वचनं विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनाफलवचनं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्योर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वादित्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभय\* सह विनाशेन मृत्युर्नाशो धर्मो यस्य स तेन विनाशधर्मणा हिरण्यगर्भोपासनेनैश्वर्यप्राप्तिद्वाराऽनैश्वर्यधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या । अत्राकारलोपश्छान्दसः । असंभूत्याऽसंभूत्युपासनयाऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणं कारणत्वप्राप्तिलक्षणममृतमश्नुत इति ततश्च पुनः संसारो भवतीत्येवमपरं विद्याकर्मसमुच्चये फलमभिहितम् । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । स्वतन्त्रस्य सर्वकर्मसंन्यासपूर्वस्य सम्यग्ज्ञातस्य फलमभिहितमेवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽनेन प्रकाशितः । प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने विद्यामुपासतः इति । तत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं तत्रापि प्राणादिविषयोपासनं न परं किञ्चिदन्यन्निर्गुणब्रह्मपरमिति विमज्य दर्शनीयम् । कार्यं सगुणब्रह्मोपासनावाक्यजातं चान्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इत्यादिषण्मन्त्रप्रकाशितार्थस्य प्रकाशन उपयुक्तमितरत्सर्वं निर्गुणतत्त्वैकनिष्ठमिति । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय\* सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति यदुक्तं तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्यर्चिरादिमार्गेणेत्युच्यते ॥ १४ ॥

एवं यथोक्तोपासनं कुर्वन्नुपासकः स्वदेहस्यान्तकाले प्राप्त आत्म-  
नोऽमृतत्वप्राप्तिद्वारभूतमादित्यं याचते—हिरण्मयेन पात्रेणेति । आदि-  
त्यदेवत्याऽनुष्टुप्हे पूषन्हे सूर्यास्मत्पोषक हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रे-  
णाऽऽधारभूतेन सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितं मुखं द्वार-  
मपिहितम् । हिरण्मयेन पात्रेण द्वारस्यापिधानं कृतम् । अतस्तत्त्वं पूष-  
न्नपावृणु पूषंस्तत्पिधानं त्वमपावृण्वपगमय । सत्यधर्माय सत्यस्य तवो-  
पासनाद्दहमपि सत्यधर्मो जातः । सत्यं धर्मो यस्य स सत्यधर्मा तस्मै  
सत्यधर्माय मह्यं तदपावृणु । यद्वा व्यत्ययः । सत्यधर्माय सत्यधर्मस्य  
तद्वृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्ष इति । सूर्यदेवत्या त्रिष्टुप्पोषणात्पूषा रविस्तत्संबोधनं हे एकर्षं  
त्वया सर्वस्य संयमनाद्यमो हे यम सूर्यं सुस्र्वीरणात्सूर्यस्तत्संबोधनं प्रजाप-  
तेरपत्यं प्राजापत्यस्तत्संबोधनं हे प्राजापत्य । एवं संस्तूय प्रार्थयते—व्यूह  
रश्मीनिति । रश्मीन्व्यूह विगमय समूह तेजस्तेजस्तापकं यज्ज्योतिस्तज्ज्यो-  
तिस्तत्समूहमेकी कुरु । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । ते तव यत्कल्या-  
णतमं मङ्गलतमं रूपम् । तत्ते तव प्रसादात्तद्रूपमहं पश्यामि । किंच योऽसा-  
वसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । योऽसौ मण्डलस्थो व्याकृतावयवो यः पुरुषः  
पुरुषा आहुः पूर्णत्वाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मीत्यादित्यमेकीकृत्य पश्या-  
मीति ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मोपासकस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकालं शरीरं यद्भवति  
तदाह—

वायुरनिलमिति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुर्वायुः प्राणोऽनिलं सूर्यात्मममृ-  
तमधिदेवतं स्वप्रकृतिं हिरण्यगर्भाख्यं प्राणं प्रतिपद्यते । अथानन्त-  
रमिदं प्रतीयमानं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भवति । कृतप्रयोजन-  
त्वात् । इदानीं योगिनो बलभूतं प्रभूतं सर्ववेदसारं सर्ववेदमयमक्षरं  
कथयते—ओमिति । अवतेराप्रोतेर्वा । ओमिति परमाक्षरस्य योगिनो बल-  
भूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्य स्थूलविगुण्युक्तस्य ब्रह्मा ऋषि-  
श्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता । शब्दब्रह्मारम्भे विनियोगः । अपि च  
यागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिष्वपि  
सर्वेष्वस्योकारस्य विनियोगः । ओमिति परब्रह्मणो नामनिर्देशः । ओं  
तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मविष्णुशिवपरब्रह्मात्मकोऽकारोकारमकारार्धमा-  
त्रात्मकोऽधर्मोकार एवान्त्यकाल उत्तारक इति दर्शयति आत्मरूपश्च

ॐकारस्ततस्तेन ततम् । इदानीं कृतं स्मारयति—कृतं स्मर इति ।  
 लिङ्कोक्तदेवत्वं यजुः । क्रतो क्रतुः संकल्पोऽनेन संकल्पविषयो योगि-  
 मिलक्ष्यते । हे क्रतो हे श्रीमगवन्नग्रे स्मर कृतं ब्रह्मचर्यं मया कृतं  
 तत्स्मर न विस्मर्तव्यम् । हे क्रतो गार्हस्थ्ये मया यत्कृतं तच्च स्मर ।  
 पुनश्च यत्साधु कृतं तत्सर्वं कृतं स्मर कृतं स्मरेति । आदरार्थं पुनर्वच-  
 नम् । अथवा क्रतुशब्देन यज्ञः संबोध्यते हे क्रतो हे यज्ञ । यज्ञशब्दोपल-  
 क्षितो यज्ञाध्यक्षो यज्ञहविर्भागमुक्त्वा श्रीमगवान्विष्णुः संबोध्यते श्रीम-  
 गवान्विष्णो कृतं स्मर मया कृतं त्वया कारितं स्मर कृतं स्मर कृतं  
 स्मरेति ॥ १७ ॥

मार्गं याचते—अग्रे नयेति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे श्रीमगवन्नग्रे हे  
 सर्वज्ञ नय सुपथा दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थं सुशब्दः शोमनेन मार्गेण देव-  
 यानेनास्मान्नय प्रापय । राये धनाय कर्मज्ञानफलोपभोगाय वा ।  
 अस्मान्यथोक्तज्ञानकर्मकारिणो नयेति संबन्धः । हे देव विश्वानि  
 सर्वाणि कर्माणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि तदनुष्ठितानि च विद्वा-  
 ङ्ज्ञानबास्त्वं सुपथा नयेति संबन्धः । किञ्च—युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः ।  
 अस्मदस्मत्तः सकाशाज्जुहुराणं कुटिलं कुटिलवञ्चनात्मकमेनस्तत्कृतं  
 चैनः पापं युयोधि योधय पृथक्कुरु । तत्ते विशुद्धाः सन्त इष्टं फलं  
 प्राप्नुयामेत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं किमपि कर्तुं न शक्नुमः । अपि  
 तु भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं ते तुभ्यं विधेम कुर्मः ।  
 केवलनमस्कारवचनेन परिचरेमेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्देऽहं मङ्गलात्मानं भास्वन्तं वेदविग्रहम् ।

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादपर-  
 मकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीमज्जातवेद-  
 महोपाध्यायस्य सूनुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दमहोपाध्या-  
 येन विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे चत्वारिं-  
 शोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

## अथानन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ॥

सर्वधेद्वैकसंवेद्यं हरिं देवशिखामणिम् ।

देशतः कालतश्चैव गणतोऽनन्तमाश्रये ॥ १ ॥

चत्वारिंशो त्विहाध्याये परमात्मनिरूपणम् ।

क्रियते शोकमोहादिवर्जितैः परलक्षणैः ॥ २ ॥

ईशा वास्यमित्यस्याध्यायस्य कर्मसु विनियोगो नास्ति । किंतु शुद्ध-  
त्वैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वम् ।  
तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूपप्रकाशनेन  
शोकमोहादिसाधनमज्ञानं निवर्त्य स्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्धप्रयो-  
जनघानिति व्याख्यायते । ईशा वास्यमात्मदेवत्योऽनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो  
दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिर्द्रष्टा । गर्माधानाः संस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनि-  
तमुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं  
शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह—ईशेति । ईश ऐश्वर्ये क्विबन्त ईष्ट  
इतीट् । सर्वस्येशिता परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामात्मत्वात्सर्वमीष्टे ।  
तेनाऽऽत्मनेशा परमेश्वरेणेदं सर्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वं वास्यम् ।  
वस आच्छादने । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययो णित्वात्स्वरितः । आच्छा-  
दनीयं सर्वं तेन व्याप्तमित्यथः । स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठात् । अन्त-  
र्बहिश्च तत्सव व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतेः । इयद्वा इदं सर्व-  
मीशा परब्रह्मणा वास्यं वस निवासे वासितमुत्पादितं स्थापितं निय-  
मितं च । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ।  
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेः । न केवलं प्रत्यक्षगम्यमीशा  
वास्यमपि तु सावरणं ब्रह्माण्डमित्याह—यदिति । यत्किञ्चिच्छ्रुतिप्रमा-  
णसिद्धं जगत्यां जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं शेषं विश्वमीशेनोत्पादितं  
स्थापितं नियमितं चेत्यर्थः । अतः कारणात्तेनेशा त्यक्तेन विसृष्टेन दत्तेन  
स्वाहृष्टानुसारिणा विषयेण भुञ्जीथा भोगाननुभवेः । इतोऽधिकं मा  
गृधो गृधु अभिकाङ्क्षायां मा काङ्क्षीः । इतो ममाधिकं भवत्विति  
धियं त्यजेत्यर्थः । परमात्माधीनत्वेन त्वदिच्छाया व्याहत्वादिति भावः ।  
एवं सद्भूतं कस्यस्वित्स्वदिति निपातो वितर्कं न कस्यापीत्यर्थः । स  
एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेत्यादिश्रुते-  
र्मुख्यदाता परमेश्वरो न स्वामिसंबन्धालिङ्गितमन्यत्प्राणिजातमिति  
वेदाग्येण भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

इदानीं चित्तशुद्धयर्थं विहितमवश्यमनुष्ठेयमित्याह—कुर्वन्नेवेति । कर्माण्यग्निहोत्रादीनि निष्कामाणि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः प्रकरणात् । त्वं जिजीविषेर्जीवितुमिच्छेः । भवाञ्जिजीविषेदिति वा । पुरुषायुषस्य शतवर्षमितत्वाच्छतग्रहणं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यावच्छक्ति कर्तव्यं न कदाऽपि त्याज्यमिति । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीति । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा मनीषिणः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रमेति भगवद्वचनात् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययस्तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्तीत्ययमभिप्रायः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानोपायाः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरिति भावः । ननु कर्मणोऽवश्यं फलेन भाव्यं कथं मुक्तिरित्याह— न कर्मेति । मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये त्वयि न लिप्यते न बध्यते । स्वोचितेनासंकल्पितफलेन कर्मणा भगवन्तमाराधयन्तं नरमपि त्वां न प्रागुत्तरकर्म बाधत इत्यर्थः । मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तित्वात् । उक्तं हि—द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

अथ काम्यपरान्निन्दति—असुर्या इति । ये के च ये केचिज्जना आत्महन आत्मानं घ्नन्ति संसारे संबन्धयन्तीत्यात्महनोऽविद्वांसः काम्यकर्मपरा आत्महन्तारस्ते प्रेत्य मृत्वा ताल्लोकानभिगच्छन्ति । अभिरामिमुख्ये ते के ये लोका असुर्या असुराणामिभेऽसुर्या असुषु प्राणेष्वेव रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषणमात्रपरा अज्ञानिनः केवलविषयासक्तास्तैः प्राप्या असुर्याः । कीदृशा अन्धेन तमसाऽज्ञानात्मकेन तमसाऽऽवृता आच्छादिता अज्ञानाधिक्यकारिणोऽनात्मज्ञाः पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । उक्तं हि भगवता श्रीगीतायाम्—कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति । अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचाविति । तस्माद्यथायोगं वर्णाश्रमविहितकर्मणा भगवन्तमाराधयन्स्तत्पसादेन निवृत्तस्वान्तःकलुषो जातवैराग्य आत्मविन्मुक्तो भवतीति प्रसङ्गकार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदाप्रोति परं तमेवं विद्वांसमुत इह भवति नान्यः पन्था अय-

भाय विद्यते । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्तीत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानमेव मोक्ष-  
साधनमिष्युक्तम् । तद्ब्रह्म किंविधमित्यत आह—

अनेजदिति । त्रिष्टुप्छन्दस्कयमृक् । तद्ब्रह्मानेजत् । एजृ कम्पने नैज-  
तीत्वनेजत् । अकम्पमानोऽभयमचलदिति केचित्तथात्वे न मनसो जवीय  
इत्युत्तरविरोधोऽजरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मेति श्रुतेश्च । एकं समाधिकरहितम् ।  
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्वेताश्वतरोक्तेः । यद्वा सर्वभूतेषु  
विज्ञानघनरूपेणैकम् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-  
रात्मेति श्रुतेः । मनसो जवीयो मनो हि वेगवत्प्रसिद्धं ततोऽपि जवीयो  
वेगवत्तरं जवोऽस्यास्तीति जववदत्यन्तं जववदिति जवीय ईयसुनि कृते  
विन्मतोलुंगिति मतुपो लुग्देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं  
क्षणमात्राद्भवतीति मनसो वेगवत्तरत्वं तस्याप्यगम्यत्वाद्ब्रह्म मनसो  
जवीय इत्युपपद्यते । किञ्च देवा ब्रह्माद्या अप्येनद्ब्रह्म नाऽऽप्नुवन्कात्स्न्य-  
नाञ्जानन् । देवा द्योतमानाश्चक्षुरादयोऽप्येनन्नाऽऽप्नुवन्न गोचरी कुर्व-  
न्तीति केचित् । तत्तु मनोगम्यत्वाद्देवापीह स्थितम् । पूर्वं सर्वजगत्का-  
रणम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः । अर्षत् ऋष गतौ,  
अर्षतीत्यर्षज्ज्ञानस्वरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति श्रुतेः । किञ्च लोकवि-  
लक्षणं लक्षणान्तरमाह—तिष्ठदिति । तिष्ठतीति तिष्ठत्स्वस्थाने  
स्थितमपि सर्वगतत्वाद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनआदीनत्येः तिक्रम्य  
तिष्ठत्यचिन्त्यशक्तिकमित्यर्थः । किञ्च मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति  
वर्धत इति मातरिश्वा वायुः । तुओश्चि गतिवृद्धयोरिति धातुः । तस्मि-  
न्ब्रह्मण्यपः कर्माणि दधाति धारयति । अप इति कर्मनाम कार्यकारण-  
जातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यश्च सूत्रसंज्ञः सवस्य जगतो विधार-  
यिता सर्वप्राणभृच्चष्टकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि कर्माणि  
तस्मिन्ब्रह्मणि स्वाधिष्ठाने सति दधाति सर्वचेष्टको वायुस्तस्यापि चेत-  
यितु ब्रह्मेत्यर्थः । भाषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतेः । यद्वा मातरिश्वा  
वायुरपः कर्माण्याप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता अपः कर्माणि ।  
आप्रोतेह्रस्वश्चति क्तिप् धातौर्ह्रस्वश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि  
यस्मिन्दधाति स्थापयति । सर्वप्राणिकर्माणि समर्पयतीत्यर्थः । देवा  
गानुविदो गानुं विच्वा गानुमित मनसस्पत इमं नो देवदेवेषु यज्ञस्वाहा  
वाचि स्वाहा वातेधा इति समिष्टयजुर्मन्त्रे वायुस्थत्वोक्तेः सर्वकर्माणि  
तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिव्यष्टिरूपोऽसौ वायुरपि तानि सर्वाणि

तस्मिन्धात्यतो यागहोमादीनां कर्मणां परमास्पदत्वं ब्रह्मलक्षण-  
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं न चित्तमारोहतीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि पुनर्वदति—  
तदिति । अनुष्टुप् । तत्प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव नैजति च । स्वतो  
नैव बिभेति । अमयमेव सन्मूढदृष्ट्या बिभेति च यद्वैजतिरन्तर्भावि-  
तण्यर्थः । तदेजयति दुष्टास्तदेव नैजयति सदाचारानिति शेषः । परि-  
घ्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि  
युगे युगे इति स्मृतेः । किञ्च तद्दूरे दूरदेशेऽस्ति तदु तदेवान्तिके समी-  
पेऽप्यस्ति सर्वगतत्वात् । यद्वा तद्दूरेऽविदुषामब्दकोट्याऽप्यप्राप्यत्वाद्दूर  
इवेत्यर्थः । तद्वन्तिके विदुषां हृद्यवभासमानत्वाद्दन्तिक इव न केवलं  
दूरेऽन्तिकेऽस्ति । किंत्वस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकस्य जगतोऽन्तर-  
भ्यन्तरे तदेवास्ति । अस्य सर्वस्य बाह्यतो बहिरपि तदु तदेवास्त्याकाश-  
घद्यापकत्वात् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः ।  
यद्वाऽस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । पूर्वं कारणरूपमुक्तमिदानीं कार्यरूपमुद्दि-  
शति—तदिति । तदात्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सञ्चलति  
तदेव नैजति स्थावररूपावस्थं न चलति तद्दूर आदित्यनक्षत्ररूपेण  
स्थितत्वात् । तदु अन्तिके धरादिरूपेण स्थितत्वात् । अस्य सर्वस्य  
प्राणिजातस्यान्तर्मध्येऽन्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेव यो विज्ञाने तिष्ठन्वि-  
ज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो  
यमयतीति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो बाह्यतस्तदु तदेव कालरूपेण  
विद्यमानत्वात् । अन्तर्बहिः पुरुषः कालरूप इति स्मृतेः । चेतनाचेतन-  
रूपमनन्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवमुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति । इहैव  
ब्रह्मप्राप्तिः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन्त्र-  
ह्माप्येतीत्यादिश्रुतेः । तद्वन्तिक इत्यत्र उकारोऽपृक्तोऽस्पशादिति प्राति-  
शाख्येन संधिः ॥ ५ ॥

अथोपासनाप्रकारमाह—यस्त्विति । अनुष्टुप् । यः पुनरधिकारी सर्वाणि  
भूतान्यध्यक्तादिस्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मन्सप्तम्या लुगात्मन्ये-  
षानुपश्यति । ब्रह्मण्येव सर्वाणि भूतानि स्थितानीति जानाति ।  
आत्मानं च सर्वभूतेष्वनुपश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विजुगुप्सते ।  
जुगुप्सां नाऽऽप्नोति मुक्तो भवतीत्यर्थः । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा  
निन्दा च गर्हणे । गुप्धातोर्गुप्तिज्जिदभ्यः सञ्ज्ञिति स्वार्थे सन्नत्ययः ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति भगवद्वचनसमानार्थकौ मन्त्रोऽयम् ॥ ६ ॥

इममेवार्थं द्वितीयो मन्त्रो वदतीत्याह—यस्मिन्निति । अनुष्टुप् । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः सर्वाणि भूतान्यात्मनि सन्ति । आत्मा च सर्वभूतेष्वस्तीति विशेषेण ज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वस्य खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविचारेण सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत्, भवन्ति सर्वभूतेष्ववस्थित आत्मैक एवेति ज्ञानं भवति । सर्वभूतस्थितं यो मां मजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि धर्तत इति भगवदुक्तेः । तन्नावस्थाविशेष एकत्वमात्मैकत्वमनुपश्यतस्तस्य को मोहः कः शोकश्चाविद्याकार्ययोः शोकमोहयोः सर्वथाऽसंभवात्सकारणकस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

एवंभूतात्मज्ञानिनः फलमाह—स इति । जगती । योऽधिकारी पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानं पश्यति स ईदृशमात्मानं पर्यगात्प्राप्नोति । छन्दसि लुङ्ललिट इति सूत्राद्वर्तमाने लुङ् । कीदृशं शुक्रं शुक्लं शुद्धं रलयोरभेदाद्विज्ञानानन्दस्वभावम् । अकायं न विद्यते भोगार्थं कायः शरीरं यस्य सः । तमकायत्वादेवात्रणमच्छिद्रं पूर्णमित्यर्थः । अस्त्राविरं न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यस्य सोऽस्त्राविरस्तम् । अकायमित्यनेन लिङ्गशरीरनिषेधः । अस्त्राविरमिति स्त्रावोपलक्षितधातुमयस्थूलशरीरनिषेध इत्यपुनरुक्तिः । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणमाह—शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । एतदेव स्पष्टयति—अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टमीदृशमात्मानं ज्ञानी पर्यगादित्यन्वयः । कायादिरहितोऽपि परमात्मा जगत्सर्जनादि करोत्यचिन्त्यशक्तित्वादित्याह—कविरिति । ज्ञानी यं पर्येति स आत्मा शाश्वतीभ्यः समाभ्यः शाश्वतीषु समासु विभक्तिव्यत्ययः । याथातथ्यतो यथातथामावो याथातथ्यं याथाथ्यं तेन यथार्थस्वरूपानर्थान्पदार्थान्वयदधाद्विदधाति । कीदृशः स कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञो मनीषी मेधावी ज्ञानस्वरूपः परिभूः परिभवति सर्वं वशी करोतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेवान्यदनपेक्ष्य भवतीति स्वयंभूः स्वतन्त्रः । कविरित्युत्तरार्धमुपासितुः फलकथनपरमिति केचिद्व्याचक्षते तत्प्रक्रममङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ ८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रकारेणानात्मविदः कर्मनिष्ठाः सन्तः कर्म कुर्वन्त एव ये जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते—

अन्धं तम इति । षडनुष्टुभः । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । ये जना अविद्या विद्याया अन्याऽविद्या कर्म तां केवलमुपासते कुर्वन्ति स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अविद्येत्यत्र तदन्यार्थं नञ्ब्राह्मण इतिवत् । ते प्राणिनोऽन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसः संसाराद्भूय इव । इव एवार्थः । बहुतरमेव तमस्ते प्रविशन्ति । ते के य उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञान एव रताः कर्म हित्वा विहितकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवाये सत्यन्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुद्ध्यादिति भावः । अन्येऽमुं मन्त्रमन्यथा व्याकुर्वन्ति । यथा—आत्मयाथार्थ्यज्ञानस्यैवान्यथाज्ञाननिन्दयाऽऽवश्यकत्वोपपादनायान्यथाज्ञानस्थोक्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूद्यान्यथाज्ञानानिन्दनस्य ततोऽप्यधिकानर्थसाधनत्वमन्येन मन्त्रेणोच्यते । न तु केवलकर्मनिन्दनं तदभावे विद्याया अद्यवसायत्वामावात्केवलकर्मणामप्रसक्तेः । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदित्येवकरणं कर्मात्यन्तायोग्यवच्छेदार्थं केवलकर्मकरणविधानामावाच्च । अत्रैवं योजना—येऽविद्यामन्यथाज्ञानमुपासते तेऽन्धं तमो नाम नरकं प्रविशन्ति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति श्रुतेः । अथ ये जना विद्यायामु आत्मयाथार्थ्यज्ञान एव रता न त्वन्धतमःसाधनान्यथाज्ञाननिन्दने ते ततोऽन्यथाज्ञानं प्राप्य तमसः सकाशाद्भूय इव बहुतरमेवान्धं तमः प्रविशन्तीति ॥ ९ ॥

ज्ञानकेवलकर्मणोः फलभेदमाह—अन्यदेवेति । विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनान्यदेव फलममृतरूपमाहुर्ब्रह्मवादिनः । अविद्यया केवलकर्मणा साध्यमन्यदेव फलं पितृलोकादिरूपमाहुर्विद्वांसः । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकाना\* षष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रश\*सन्तीत्यादिश्रुतेः । कथमेतद्वगतमित्यत आह—इतीति । इत्येवं शुभ्रम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च स्वरूपफलतो विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इति भावः । द्वितीयपक्षे तु विद्ययाऽऽत्मयाथार्थ्यज्ञानेनान्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुर्वृद्धा अविद्ययाऽन्यथाज्ञाननिन्द-

याऽन्यदेव मोक्षैकदेशफलरूपं फलमाहुरिति धीराणां वचनं शुश्रुम ये धीरा नोऽस्मान्प्रति तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे तस्मादुपपन्नः समुच्चय इति ॥ १० ॥

समुच्चयमाह—विद्यामिति । विद्याऽऽत्मज्ञानमविद्या कर्मान्यथाज्ञाननिन्दनं वा चद्वयं परस्परसमुच्चयार्थं तदुभयं सह ये पुरुषार्थहेतुत्वेन यो वेद, एकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयमिति जानाति । सोऽविद्येश्वरार्पणबुद्ध्याऽकृताग्निहोत्रकर्मणां मृत्युं मारकमन्तःकरणमलं तीर्त्वाऽन्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं भावप्रधानो निर्देशः । अमृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । उक्तं हि श्रीगीतायां भगवता—यत्साख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति । सांख्ययोगशब्दौ ज्ञानकर्मपरौ ॥ ११ ॥

उक्तमेवमुत्तरमन्त्रत्रयेण समर्थयते—अन्धं तम इति । येऽविद्यामुपासते तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तम् । तत्राविद्यास्वरूपमुच्यतेऽसंभूतिमिति । ये प्राणिनोऽसंभूतिं नास्ति संभूतिर्जगत उत्पत्त्यादिर्यस्मात्सोऽसंभूतिस्तं संभूतेरुपलक्षणत्वात् । परमेश्वरो न जगदुत्पत्त्यादिकर्ताऽपि तु स्वभावत एवोत्पद्यतेऽवतिष्ठते नश्यतीत्यात्मानमुपासते तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्यर्थः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत्यादिश्रुतेः । यत्प्रयन्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति भगवदुक्तेश्च । अन्यत्पूर्धवत् । यद्वा यमनियमादिसंबन्धवा-न्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति । जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिदुर्वादिनो बौद्धा अनेन निन्द्यन्ते । ये नरा असंभूतिं न संभूतिरसंभूतिस्तां मृतस्य पुनः संभवो नास्ति । अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति य उपासते सिद्धान्तयन्ति तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति । तथा य उ ये च संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति संभूतिः परदेवता तत्रैवाऽऽसक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिमालिन्यमजानाना आत्मज्ञानमात्र एव रता आत्मैवास्ति नान्यत्कर्मान्यदिति कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नरास्ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दो

निपातो बह्वर्थो बहुतरं तमो विशन्ति । यद्वा व्याकृताव्याकृतोपास-  
नयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते तेन यथासंभवनं संभूतिः  
कार्यस्योत्पत्तिस्तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं  
तामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणम् । अविद्याकामकर्मबीजभूतामद-  
र्शनात्मिकां य उपासते ते तदनु रूपमेवान्धं तमः प्रविशन्ति संसारमेव  
प्राप्नुवन्ति । ये तु संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भादावेव रतास्ते ततस्त-  
स्मादपि भूयो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवतः फलभेदमाह—अन्य-  
देवेति । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्य-  
लक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथाऽसंभवादसंभूतेरव्याकृतो-  
पासनादन्यदेव फलमुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीत्याहुः । क्लेशोऽधिकतर-  
स्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति भगवदुक्तेः । इत्येवंविधिं धीराणां धीमतां  
वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तो ये धीरा नोऽस्माकं तत्पूर्वं संभूत्यसंभूत्यु-  
पासनफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

उक्तं सर्वमुपसंहरति—संभूतिं चेति । संभूतिं सकलजगत्संभवैकहेतुं  
परब्रह्म विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशम् । अर्श आदिभ्योऽजित्यच्प्र-  
त्ययः । विनाशधर्मकं शरीरादिसंसारं तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो  
योगी सहैकीभूतं वेद् जानाति । नित्यानित्यं वस्तु विवेचयतीत्यर्थः ।  
देहभिन्नोऽहं देहीवाऽऽसं कर्मनिमित्तमिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्ति-  
कराणि निष्कामकर्माणि कृत्वेश्वरेऽर्पयतीति भावः । स ज्ञानी विना-  
शेन विनाशघता शरीरेण सात्त्विककर्मानुष्ठानद्वारा मृत्युं तीर्त्वाऽन्तः-  
करणशुद्धिं संपाद्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति ।  
यद्वाऽस्या अर्थान्तरम् । यथा—संभूत्यसंभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्स-  
मुच्चय एव युक्त इत्याह—संभूतिं चेति । अत्र विनाशं विनाशेनेतिशब्द-  
द्वयेऽवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात्साधुरन्यदाहुरसंभवादिति प्रक-  
रणात् । संभूतिं विनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेदोभय-  
मुपास्त इत्यर्थः । स योग्यविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्म-  
कामादिदोषजातं च तीर्त्वाऽतिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासननामृतं  
प्रकृतिलक्षणमश्नुते प्राप्नोति । यद्वा संभूत्या संभवतीति संभूतिर्हिरण्य-  
गर्भादिदेवता तथा संभूत्या संभूत्युपासनया मृत्युमन्तःकरणमलादिरूपं  
तीर्त्वाऽतिक्रम्याविनाशेन विनाश उपलक्षणमुत्पत्तिविनाशादिदोषरहि-

तेन परात्मना तज्ज्ञानेनामृतं मोक्षमश्नुते । इति भिन्नक्रमेण पदयोः  
व्याख्यानम् ॥ १४ ॥

एवं प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो  
मोक्षसाधनमित्यतीतग्रन्थेनोक्तम् । स चेश्वरसाक्षात्कारो न श्रवणादि-  
मात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण किंतु भगवदनुग्रहा-  
देव । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष  
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति श्रुतेः । अतोऽ-  
नुष्ठितश्रवणमननादिकेनापि साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च  
मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्रकारप्रदर्शनार्थां हिरण्मयेन पात्रे-  
णेत्याद्युत्तरमन्त्राः । तत्राऽऽदित्यरूपोपासनमाह—हिरण्मयेन पात्रेणेति ।  
अनुष्टुप् । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रं पिबन्ति यत्र स्थिता  
रश्मयो यत्र स्थितानिति पात्रं सूर्यमण्डलं तेन तेजोमयेन मण्डलेन  
सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषोत्तमस्य श्रीभगवतो मुखं  
मुखमिति सर्वविग्रहोपलक्षणम् । लीलाविग्रहस्वरूपमपिहितमाच्छादितं  
वर्तते यत्तन्मुखं हे पूषन्पुष्णातीति पूषा तत्संबोधनं हे भक्तपोषक परमा-  
त्मस्वमपावृषणपावृतमनाच्छादितं कुरु । किमर्थं, सत्यधर्माय वृष्टये ।  
सत्यं सत्यज्ञानानन्दात्मकं त्वद्रूपं धारयति हृदये चिन्तयतीति सत्यधर्मा  
तस्मै चतुर्थी षष्ठ्यर्थं सत्यधर्मस्य मदादिभक्तजनस्य वृष्टये दर्शनाय साक्षा-  
त्काराय हृशिरपेक्षणेऽस्मान्द्वावे क्तिन्प्रत्ययः । अश्चभ्रस्जसृजमृजयजराज-  
भ्राजच्छशां ष इति शस्य षत्वं ङुना ङुरिति ङुत्वमित्यृषिप्रार्थनम् ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टीकृत्य ऋषिर्याचते—पूषन्निति । उष्णिग्यजुरन्तोष्णि-  
क्त्रिपदाऽन्त्यो द्वादशकः इति वचनात् । हे पूषन्हे एकर्षे । एकश्चासा-  
वृषिश्चैकर्षिः । ऋष ज्ञाये हे मुख्यज्ञान हे यम यमयति सर्वमिति यमो  
योऽन्तरो यमयतीति श्रुतेः । हे सूर्य । सूरिभिर्ज्ञेयत्वात्स सूर्यः सूरिशब्दा-  
त्तद्धितो यत् । यस्येति चेतीकारलोपः । हे प्राजापत्य । प्रजानां पतिः  
प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तस्य वेदोपदेष्टृत्वेन प्रिय यो ब्रह्माणं विदधाति  
पूर्वं तस्मै वेदांश्च प्रहिणोति सर्वानिति श्वेताश्वश्रुतेः । मदीयान्नश्मीन्प-  
काशयन्व्यूह तेजःसमूहं च स्वरूपं बाह्यं च मदीयं ज्ञानं विस्तारयेत्यर्थः ।  
तथा यत्ते रूपं कल्याणतमं परममङ्गलं मङ्गलानां च मङ्गलमिति  
स्मृतेरस्ति तत्ते तव प्रसादादहं पश्यामि । यद्वा हे पूषन्नेकर्षे यम  
सूर्यं प्राजापत्य प्रजापतेर्भस्यापत्य नरनारायणात्मन्नश्मीन्मन्त्रेषु

उपघातकान्स्वान्श्मीन्ब्यूह विगमय । तेज आत्मीयं ज्योतिःसमूह-  
मुपसंहर महर्शनयोग्यं कुरु । अन्यत्समानम् । केन प्रकारेण पश्यसी-  
त्यत आह-य इति । योऽसौ पुरुषः पूर्षु शेतेऽसौ पुरुषोऽसौ मण्डला-  
न्तस्थो यः पुरुषोऽसौ तदितरप्रतीकस्थितश्च पुरुषः सोऽहमस्मि  
मवामि सूर्यमण्डलादिप्रतीकस्थो मद्भृद्यन्तस्थो ज्योतीरूपश्चैक एवेति  
प्रकारेण ते रूपं पश्यामीत्यर्थः । एतादृशक्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वा-  
दिति भावः । अत्रासौ च शाकटायन इति प्रातिशाख्ये न यवयोः  
पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति प्राप्तलोपप्रतिषेधादसावसाविति  
दृष्टव्यम् ॥ १६ ॥

इदानीं मरिष्यतो मम वायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मान-  
मनिलं प्रविशत्विति प्रार्थयते-वायुरनिलमिति । वायुरनिलं यजुषी ।  
ओमितिपरमाक्षरस्य योगिनामालम्बनभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवा-  
ख्यस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता  
शब्दब्रह्मरम्भविरामे च यागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येषु  
विनियोगोऽस्य कृतः । त्रिभिर्यज्ञान्योगी स्मारयतीत्यनुक्रमणी । हे परमा-  
त्मनमरिष्यतो मम वायुः प्राणो वायुग्रहणं सप्तदशलिङ्गोपलक्षणार्थम् ।  
तथा च सप्तशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवत-  
रूपं सर्वात्मममृतं सूत्रात्मानमनिलं मुख्यप्राणं प्रतिपद्यतामिति वाक्य-  
शेषः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रेण वायुना हि गौतम तत्सूत्रेणायं च लोकः  
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः । ज्ञान-  
कर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रमयत्वित्यर्थः । अथानन्तरमिदं स्थूलशरीरमग्नौ  
हुतं सद्भस्मान्तं भस्मैवान्तो यस्य तद्भस्मान्तं भस्मावसानं भूयात्कृतप्र-  
योजनत्वात् । ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते  
ॐ हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः समुप-  
स्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्ये च मया परिचरितस्तत्स्मर ।  
तथा कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यद्य यावदनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । क्रतो  
स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् । यद्वा प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मा-  
न्तत्वदर्शनाद्देहनाशे च तदन्तर्गतस्य ब्रह्मणो जीवन्मरणाद्यवश्यंभावा-  
दित्याशङ्कायामिदमुच्यते । अत्रायमर्थो यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं दृश्यते  
तथाऽपि तदन्तर्वातिनः परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुतो व्यत्य-  
यादानिलमनिलो वायुर्यदाऽमृतममृतोऽथ तदा ब्रह्मामृतमिति किं वक्तव्यं

तदमृतत्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वादिति । ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं संभवति यदुपचारेण तर्हीश्वरस्यापि तथाविधममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्यं वायोर्देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावोऽस्त्येष । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संहृद्धानि भवान्त । म्लेच्छन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति बृहदारण्यकश्रुतेः । अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते—ओमिति । ॐ ओतत्वादिगुणयुक्त हे क्रतो ज्ञानरूप मां स्मर । मया कृतं ध्यानादिकं च स्मर । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अभ्यासेनार्थविशेषं मन्यत इति यास्कोक्तेः परमात्मकर्तृकं स्मरणं भक्तानुग्रहोन्मुखं त्वमेव । अवतीत्योम् । अव रक्षण इत्यस्मान्धातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । ततोऽवतेष्टिलोपश्चेति पञ्चमीनिर्देशादवतेः परस्य मनिनष्टिलोपे कृते ज्वरत्वरस्त्रिव्यविभंवामुपधायाश्चेति धातोरकारिवकारयोरूठी तयोः स्वर्णदीर्घं सति सार्वधातुकेति गुण रूपसिद्धिर्धातोरन्तत्वादुदात्तत्वं त्रिमात्रत्वं प्रातिशाख्यात् ॥ १७ ॥

साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरमग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते—अग्ने नयेति । अगस्त्यवृष्टाऽऽग्नेयदेवत्या? अन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनस्मरणात् । हे देव क्रीडादिगुणविशिष्ट हेऽग्नेऽग्निप्रतीकं भगवन्नस्मान्सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानलक्षणेन नय गमय । सुपथेति विशेषणं दक्षिणायनमार्गनिवृत्त्यर्थम् । यतो गतागतलक्षणेन दक्षिणायनमार्गेण निर्विण्णा वयं यतोऽग्ने त्वां याचामहे । पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनमार्गेणास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । सुपथेत्यत्र ऋक्पूरब्धुःपथामानक्ष इति अप्रत्ययो नानित्यत्वात्समासान्तविधेः । वृद्धिरादैश्च इतिवत् । किमर्थं राये धनाय मुक्तिलक्षणाय । कीदृशस्त्वम् । विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वाञ्ज्ञानन्किञ्च जुहुराणं हुर्छां कौटिल्ये । शानच्, जुहोत्यादित्वेन द्वित्वाद्गौ सति रूपम् । कुटिलं प्रतिबन्धकवञ्चनात्मकमेनः पापमस्मदस्मत्तः सकाशाद्युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशयेत्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोरदादित्वाच्छब्लोपद्वित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् । ततो विशुद्धाय ते तुभ्यम् । अनुदात्तत्वाद्युष्मदादेशः । भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम । ईदृशामीष्टसाधकस्य तव प्रतिकरणं नमस्कारपरम्परैव नत्वन्यत्पत्युपकरणमस्तीति भावः । यद्वा हे देवाग्नेऽस्मान्सुपथा पुनरावृत्तिवर्जितेनार्धि-

रादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय मुक्तिदो मव । कुतो हे देव आसंसार-  
 मस्मदनुष्ठितानि विश्वानि पूर्णानि मोक्षाय पूर्वानि वयुनानि सत्क-  
 र्माणि । वयुनगिति कर्मनामेति निघण्टूक्तेः । यद्वा वयुनानि श्रवण-  
 मनननिदिध्यासरूपाणि ज्ञानानि भवान्वेद त्वद्दत्तया वयुनयेति भागवते  
 वयुनशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वात् । ननु प्रारब्धकर्मभिर्बद्धस्य तव कथं मोक्ष  
 इत्येत आह—अस्माञ्जुहुराणमल्पाङ्कुर्वत् । संसारे परिवर्तयदित्यर्थः ।  
 ह्वर चलन इति धातुः । छान्दसत्वेन ह्यादिरीदृशमेनः पापमनिष्टं कर्म-  
 त्यर्थः । तदस्मदस्मत्तो युयोधि वियोजय वयं च ते तुभ्यं भूयिष्ठां नम-  
 उक्तिं विधेम । नच प्रकारान्तरेण प्रतिकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति चत्वारिंश एक एवानुवाकः ।

इति श्रीमन्नागदेवमह्वात्मजेन प्रथमशाखिना श्रीमदनन्ता-

चार्येण विद्वज्जनकृपापात्रभूतेन विरचितायां वेदा-

र्थदीपिकायां काण्वशाखीयसंहिताभाष्ये

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥













